

Б. ГЕНЖЕМУРАТОВ

ӘЖИНИЯЗ  
ЛИРИКАСЫНЫҢ  
ПОЭТИКАСЫ

(көркем сүўретлеў кураллары ҳәм усыллары,  
косық курьлысынын базы бир мәселелери)

НӨКИС  
«БИЛИМ»  
1997

8.3.3 (2 Қар)  
Г — 39.

**Б. Генжемуратов. Әжинияз лирикасының поэтикасы (көркем сүўретлеу құраллары және ұсыллары, қосық құрылысының базы бір мәселелери)**

Нөкіс «Билим» 1997 жыл, 100 бет.

Монография қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы лирикасының поэтикасы сырларын және тәрепленген изертлеулері менен құнды. Автор Әжинияз лирикасының көркемдігін ашып беріуде шайыр қосықларындағы метафора, метонимия, синекдоха, символ, жанландыру, гипербола, аллегория, эпитет, теңеу, параллелизм, қайталау, градация, инверсия, аллитерация, ұйғас және редифлерді үйреніуге айрықша дыққат аударған.

Монография филолог, жазыушы және шайырлар, мектеп мұғаллимдері, студенттер, сондай-ақ, поэзия ышқыпазларына Әжинияз лирикасын еле де тереңірек түсініуде унамлы тәсірін тийгізеді деген ұміттеміз.

**П и к и р б и л д и р и ў ш и л е р:**

- К. Мәмбетов.** — *Филология илимлерінің докторы, профессор, Қарақалпақстан Республикасының ышқыпазларының бірі, Бердақ атындағы Мәмлекетлік сыйлықтың лауреаты.*
- Қ. Оразымбетов.** — *Филология илимлерінің кандидаты, доцент.*

## КИРИСИҮ

Қарақалпақ әдебиятының поэтикасын изертлеу күтә әхмийетли мәселелердин бири болып, соңғы ўақытларда бул машқала илимпазларда айрықша қызығыўшылық пайда етип атыр. Әсиресе, қарақалпақ классик шайыры Әжинияз лирикасының поэтикасы үйренилмей атырған тың мәселе болып қиятырғаны сыр емес.

Егер, биз, орыс әдебиаттаныўына нәзер салсақ, әдебий шығармалардың поэтикасын изертлеу мәселеси бир қанша алға илгерилеп кеткенлигин көремиз. Дүнья халықларына белгилі талантлы сөз усталары болған Пушкин (29), Чехов (126), Достоевский (23), Маяковский (11), Блок (111), Зощенко (127), Вознесенский (74) хәм басқа да дәретиўшилердин шығармаларының поэтикасы бойынша монографиялар, илимий жұмыслар бар екені мәлим. Өзбек (53), қазақ (10), түркмен (100) хәм тәжик (82) әдебияты ўәкиллеринин поэтикасы бойынша да бир қатар қунлы илимий жұмыслар исленгенлиги анық.

Дүнья әдебиаттаныўында бақалы мийнетлери менен белгилі илимпаз В. Виноградов поэтика «көркем сөз дәретиўшилигиндеги формалар, түрлер, көркемлеу қураллары хәм усыллары ҳаққында илим» (31, 159), деп жазған еди. Көркем шығарманың поэтикасын изертлеу дүнья әдебиаттаныўындағы ең әхмийетли мәселе болып келди хәм күтә зәрүр проблема сыпатында бүгинги күни де үйренилип атыр. Ал, қарақалпақ әдебиаттаныўында болса бул мәселеде дәслепки қәдемлер енди ғана басланып атырғанын айтып өткенимиз орынлы. Қарақалпақ әдебиатшыларының поэтиканың базы бир мәселелерине тийисли улыўмалық сыпаттағы мийнетлери баспа сөз бетлеринде жәрияланды. Шайыр хәм жазыўшылар шығармаларының көркемлик өзгешеликлерин, шеберликтин сырларын, шығармалардың түр хәм жанрлары, формасы хәм мазмуны, қурылысы, сондай-ақ, басқа да мәселелерди қозғаған С. Ахметовтың (6; 7; 8; 9), Қ. Султановтың (107; 108; 109), К. Мәмбетовтың (67; 69; 70; 71; 73), К. Худайбергеновтың (119), С. Баҳадырованың (24), Қ. Муратбаевтың (76), Г. Есемуратовтың (40; 41), Қ. Жәримбетовтың (44; 45), Қ. Оразымбетовтың (88), П. Нуржановтың (86) хәм басқа да алымларымыздың мийнетлери мәселеге терең қатнас жасаўы менен қунлы.

Қарақалпақ аўызеки әдебиятының поэтикасы туўралы түсиникке ийе болмай турып қарақалпақ классик шайырлары қосықларының поэтикасын, сондай-ақ, аўызеки әдебиат хәм классик шайырлар қосықларындағы шеберликти билмей турып бүгинги күндеги шайырлар поэтикасын үйреніу мүмкин емес. Булар бири бири менен күтә тығыз байланыстағы қубылыслар.

Хәзирги заман әдебиаттануында поэтиканың өзи улыўма поэтика, түсиндирме (описательная) поэтика хәм тарийхий поэтика түринде үйрениледи. Улыўма поэтика гүллән әдебиат теориясы көлеминде хәр қандай көркем шығарманың тәбиятын дыққатқалса, түсиндирме поэтикада белгили бир дәўирдеги әдебиатты, я болмаса белгили бир шайыр яки жазыўшының дәретиўшилиги шығармасы үйрениледи. Тарийхий поэтикада болса әдебиаттың тарийхи хәм теориясы бириктирилген ҳалда, олардың көркем формалары хәм усулларының эволюциясы, пайда болыу, қәлипlesiу, раўажланыу қубылыслары изертленеди.

Бизиң бул жумысымызда тийкарынан қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияз дәрәтпелериндеги көркемлеу қуралларына, сүүретлеу усулларына, қосықтың жағымлы ҳаўазлылығын тәмийинлеудеги шеберлигине хәм олардың қосық мазмунын байытуға қатнасы мәселелерине дыққат аударылды. Бизин пикири-мизше, шайыр лирикасының поэтикасын изертлеу арқалы биз сүүретлеу хәм көркемлеу шеберликлерин билиу менен шекленип қалмайтуғынымызды атап өтпекшимиз. Ал, оның нәтийжелери поэзия туўралы, көркем шығарманың тәбияты ҳаққындағы пикирлердиң раўажланыуына, әдебиаттануыдың өрисиның кеңейиўине аз да болса тәсирин тийгизеди, деген үмиттемиз.

Қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияздың өмири хәм дәрәтпелери туўралы илимпазлар, жазыўшы хәм шайырлар журнал санларында, газеталарда хәм kitapларда көп ғана пикирлер билдирди. Бирақ, Әжинияз лирикасының поэтикасы бойынша кең көлемдеги, терең илимий-теориялық мазмундағы жумыслардын мәписинде исленбей атырғаны белгили.

Әжинияз шығармаларының ең дәслепки изертлеушилериниң бири Н. Дәўқараев еди. «Революциядан бурынғы қарақалпақ классикалық дәрәтпелери» атлы кандидатлық диссертациясын 1946-жылы жақлаған ол қарақалпақ классик шайырлары Бердақ хәм Әжинияздың дәрәтпелерине кеңирек тоқтады. Илимпаз «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri» (35) монографиясында Әжиниязды лирикалық қосықлардың шебери сыпатында баҳалайды. С. Ахметов пенен Б. Исмайлов 1950-жылы басапана шыққан орта мектеплердиң 9-класына арналған сабақлығында өзлериниң Әжинияз ҳаққындағы ойларын ортаға салды (73, 7). Академик М. Нурмухаммедов «Совет Қарақалпақстаны» газетасының 1957-жылғы санларының биринде Әжи-

нияз қосықларының поэтикасын Науайы хэм Физулий қусаған шайыр дәрәтпелерин билмей турып түсиниў қыйын (37) екенин жазады.

Республикамыздың баспа сөз бетлеринде жәрияланған Х. Хәмийдовтың (121; 122), К. Мәмбетовтың (66; 67; 70; 71), И. Сағыйтовтың (102), К. Айымбетовтың (2), С. А. Қариевтиң (55), А. Муртазаевтың (77; 79; 80; 81), Қ. Байниязовтың (18; 19; 20; 21), Қ. Мақсетовтың (65), Қ. Султановтың (107; 110), Ә. Пирназаровтың (96), Т. Жумамуратовтың (49), О. Бекбауловтың (26), А. Бекбергенов хәм Б. Қәлимбетовтың (26), А. Пахратдиновтың (92), Ю. Пахратдиновтың (93), Қ. Худайбергеновтың (113), Г. Дәўлетованың (36; 37), Х. Өтемуратованың (90) хәм басқалардың мақалалары Әжинияздың өмири хәм дәрәтиўшилигине, қолжазбалары хәм философиялық көзқарасларына, қосықларының көркемлик өзгешелиги хәм дәстүр, жаңашыллық қусаған мәселелерге арналған болып, шайырдың дәрәтиўшилик тулғасын хәр тәрәппеме үйрениўлери хәм халыққа жәнә де кеңирек танытыўы менен бағалы.

Әжинияздың қосықлары туўралы ең дәслепки теориялық пикирлер белгили дәрежеде К. Мәмбетовтың 1968-жылы жақланған «Қарақалпақ әдебиятында Шығыс классиклери дәстүрлери» деп аталған кандидатлық диссертациясында өз көринисин тапты. Әдебиятшы Н. Жапақов «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси» (43, 72—93) китабында Әжиниязды Шығыс әдебиятын жақсы билген хәм оның форма, техникасын терең ийелеп, оны қарақалпақ әдебиятына терең синцистирген мазмунға ылайық өлшем, ырғақ излеген, қарақалпақ әдебий тилин байытыўға үлес қосқан шайыр сыпатында бағалайды. Әжинияз қосықларындағы шеберликтин сырларын теориялық бағдарда изертлеўге бириншилерден болып жол баслаған илимпазлардың бири Ә. Пирназаров еди. «Эмиўдәрья» журналының 1975-жыл санларының биринде жәрияланған «Әжинияздың сөз усталығы ҳаққында гейпара ойлар» (96) атлы мақаласы усындай сыпатлары менен бүгинги күни де әҳмийетли. Әжинияздың мухаммеслери, бир қатар қосықларындағы уйқас хәм редифлер туўралы Қ. Муратбаевтың «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы» (76) мийнетинде аз болса да бир қанша итибарлы пикирлер бар екенин көремиз.

Филология илимлеринин докторы И. Сағыйтов «Әжинияз қарақалпақ әдебиятының мақтанышы» (103) атлы мақаласында Әжинияздың өз заманы ушын новатор шайыр болғанын, қарақалпақ әдебиятының тематикасын, мазмун, стиль хәм формасын байытқан, классик шайырлардың хәм халық ауызеки әдебиятының әдебий дәстүрлерин даўам еткен хәм раўажландырған шайыр, деп атап өтеди. Филология илимлеринин докторы Х. Хәмийдовтың

«Шығыс тиллеріндегі жазба дереклер» (124) мийнетінде шайыр поэзиясының тематикасы, сюжетлік детальлар, стиль, форма, жанр, образлық құраллар хәм көркем тил бойынша таллау жасауға умтылыстарды ушырастырамыз. Усы күнге шекем Әжинияздың өмири, қолжазбалары хәм қосықларының көркемлік өзгешелikleri, поэтикалық сөз саплаудағы шеберликтери, қарақалпақ поэзиясына алып кирген дәстүр хәм жаңалығы, қарақалпақ әдебиятындағы орны, философиялық көзқарастары, шығармаларының жанрлық өзгешелikleri хәм образ жасау усуллары қусаған мәселелерди өз ишине алған Қ. Байниязовтың «Қосықтың күши» (22), Б. Қәлиметовтың «Әжинияздың лирикасы» (59) хәм «Лирика Ажинияза» (54), Ө. Әлеуовтың «Әжинияздың ағартыушылық ойлары» (17), Ә. Пирназаровтың «Мастерство Ажинияза» (97), А. Муртазаевтың «Шайырдың мухаббаты» (78), К. Мәмбетовтың «Әжинияз» (73) илимий мийнеттери, монографиялары, илимий очерктери өз алдына китап сапасында баспалардан шықты.

Филология илимлериниң кандидаты Қ. Байниязовтың «Қосықтың күши» мийнетінде, тийкарынан, шайыр дәрәтпелериниң жәриялануы хәм изертленуы жағдайлары, өмири тууралы дереклер, әдебий орталығы, жаңадан табылған хәм баспасөзде жәрияланбаған қосықтары ҳаққында пикирлерге көп орын ажыратылады. «Әжинияз шығармаларының идеялық-көркемлик өзгешелikleri» деп аталған бөлиминиң өзинде шығармаларының идеялық мазмунына айрықша дыққат аударғаны ал, көркемлик өзгешелikleri аз ғана тоқтап өткени сезиледи. Деген менен бул мийнет ҳәр қыйлы дереклердиң сәтли қолланулары менен қызықлы.

Илимпаз Б. Қәлиметовтың «Әжинияздың лирикасы» монографиясында шайыр дәрәтпелери Хысырау Дехлавийдиң, Фирдаусийдиң, Саадийдиң, Низамийдиң, Жәмийдиң, Науайының, Машрабтың, Надираның, Андалиптиң хәм Мақтымқулының шығармалары менен салыстырмалы изертленеди хәм олардың Әжиниязға тәсири, сондай-ақ, идеялық жақынлықтары сөз етиледи. Мийнет Әжинияздың лирикалық қосықларындағы көркемликтiң сырларын метафоралар, теңеулер, метонимиялар, синекдокалар (59, 51—64), ырақ хәм уйқаслар (58, 103—119) әтирапында ашыуға ҳәрәкет етиулерни менен баҳалы. Б. Қәлиметовтың орыс тилинде Ташкенттиң «Фан» баспасынан 1981-жылы шыққан «Лирика Ажинияза» монографиясында да негизинен усы мәселелер дөгерегинде илимий пикирлер жүритиледи. Лекин, орыс тилинде баспадан шыққан бул монографияда бир қатар қәтеликлерди көремиз. Мәселен, «Қасқалдаққа бир ағары май питсе» деп басланатуғын төртликтiң еккинши қатарындағы «көлин ташымас» төртинши қатардағы «елин танымас» редиқлерин алты бууынлы уйқас (шестисловная) сыпатында (54, 84) баҳалайды. Бизинше, бул бириншиден — ре-

диф. еквиниден — бес бууынлы. Бул аудармашының қәтешилиги болыуы да мүмкин.

Ө. Әлеуов «Әжинияздың ағартыушылық ойлары» мийнетинде шайырдың философиялық, педагогикалық, этикалық хәм эстетикалық көркем пикирлерине таллау жасайды. «...поэзиядағы натурализм, яғный объектив ұақыяны сол турысында баянлау көркем өнерде тәсирсизликке, эстетикалық қунсызлыққа алып келетуғының, болмыс берген ұақыяны хәр бир шайыр өзиниң бай поэтикалық фантазиясында, руұхый дүньясында қомлауы, дүньяға көзқарасы тийкарында идеалластыруы керек» (17, 32—33), деп жазған пикирин мақуллауға турарлық екенин айтып өтиўимиз тийс.

Ө. Пирназаров Әжинияз лирикасының поэтикасын изертлеўди ең бириншилерден болып қолға алған илимпазлардың бири еди. Илимпаздың «Мастерство Ажинияза» монографиясы шайыр шеберлигин изертлеўде мәселеге терең илимий қатнас жасауы менен әҳмийетли. Ө. Пирназаров Әжинияздың қарақалпақ поэзиясы тарийхындағы тутқан орнын шайырдың тәбийий таланты этирапында бақалай отырып, оның сағалары үш нәрседен; шығыс классиклериниң поэтикалық дәстүрлеринен, халық ауызеки әдебиятынан, сондай-ақ, өзине шекемги хәм өз дәуириндеги шайырлар шығармаларының ең жақсы үлгилери тәсиринен басланатуғынын жазады. Әсиресе, жумыстың «Әжинияздың поэтикалық дүньясы» хәм «Әжинияз поэзиясының көркемлик өзгешеликтери» бапларында шайыр шығармаларының көркем мазмұны және де тереңирек ашылады. Илимпаз Әжинияз шығармаларындағы араб-парсы сөз қатламларына, олардың қосық қатарларында қолланылуы өриси-не, сондай-ақ басыбир қарақалпақ хәм басқа да түркий сөзлердин сәл өзгертилген формада көриниўлерине таллау жасай отырып, олар қосық қатарларының музыкалылығын байытатуғынлығын (97, 83), сеслер гармониясына, жағымлы ҳаўазлылыққа зыянын тийгизбейтуғынын (97, 85) дурыс көрсетеди. Лекин, гәп Әжинияздың шеберлиги ҳаққында айтылып отыр екен, монографияда шайыр қосықларындағы троплар хәм фигуралар туўралы кеңирек тоқтамағаны өкинншли. Себеби, Әжинияздың сөз саплаўдағы шеберлиги троплар хәм фигураларды ислетиўдеги өзгешеликлеринде және де анығырақ айқынласады.

Филология илимлериниң докторы А. Муртазаев Әжинияздың өмири хәм дәретийшилиги ҳаққында өзиниң илимий мақалалары менен баспа сөз бетлеринде жийи-жийи көринип киятыр. Илимпаздың «Шайырдың муҳаббаты» мийнетинде баспадан шыққан басқа алымлардың монографиялары хәм мийнетлериндеги сыяқлы Әжинияздың өмири хәм дәретпелерин үйрениў, оның философиялық, сиясий-жәмийетлик көзқарасларын бақалау, муҳаббат, туўылған ел туўралы жазылған қосықларын таллау, шайырдың әдебий ор-

талығы хэм қосықларындағы классик шайырлар поэзиясының тәсири қусаған мәселелерге айрықша дыққат аударғаны сезиледи. Шайырдың лирикалық қосықларды жазыудағы шеберлиги, аруз өлшеміндеги шығармалары, «Бозатау» поэмасындағы жанрлық өзгешелик, көркемлік белгилер хэм дүзилиси бойынша бир қатар бахалы пикирлери бар. Илимпаздың «Әжинияз творчествосында инсанның руұхый дүньясын ашыуға көбирек кеуил бөлинеди» (78, 3), деген пикирин биз толығы менен қууатлаймыз. Шынында да шайыр инсанияттың руұхый дүньясындағы қурамалы қубылысларды көркем сәулелендириу ушын поэтикалық тилдеги сөз саплаудың ең ағда үлгилеринен мүмкиншилиги болғанынша көбирек пайдаланыуға хәрекет етеди.

Филология илимлериниң докторы К. Мәмбетовтың «Әжинияз» илимий очерки Әжиниязтаныуды илим сыпатында және бир басқыш жоқарыға көтерген мийнет болып табылады. Илимий очерк-тиң басқа мийнетлерден айырмашылығы соннан ибарат, бунда Әжинияздың поэтикалық мйрасларына жанаша түсиниклер майданында турып пикир жүргизиледи, шайырдың поэтикалық шеберлигине көбирек хэм айрықша дыққат аударылады. Орта Азияда жасаушы түркий тиллес халықлардың ауызеки әдебияты хэм классик шайырлары шығармаларын көп изертлеген қәниге сыпатында К. Мәмбетовтың Әжинияз шығармаларын таллауы әхмийетли пикирлерди оятады.

Илимпаз, шайыр лирикасының мазмунын тийкарынан тууылып өсип, камалатқа жетистирген Уатан, жәмийетлик қубылыслар, философиялық, дидактикалық хэм муҳаббат лирикаларынан ізлеуге бағдар береди.

Илимпаздың шайыр лиро-эпикалық шығармалары болған «Бозатау» поэмасы хэм «Қыз Меңеш пенен айтысы» ның қатарына жаңадан табылған шығарма сыпатында «Шежире» ни киргизиуи қызықлы болжау хэм пикирлерге нускау береди. К. Мәмбетов бул мийнетинде шайыр поэтикасында тийкарынан төрт әдебий дәстүрди; жазба әдебиятқа тән дәстүрди, күншығыс шайырлары шеберлигиндеги дәстүрди, ислам дини тәлийматларын нәсиятлау дәстүрин хэм халық ауызеки поэзиясы дәстүрлерин (73, 73) көрсетип өтеди. Шайыр поэзиясындағы жанашыллық усы дәстүрлер негизинде дүньяға келетуғынлығын жазады.

Илимпаз Әжинияздың қарақалпақ әдебиятына алып кирген жаңалығы «оның әдебиятымызға ғәзел, мухаммес, рубайы хэм поэма жанрларын алып кириуи тийкарында көзге түседи» (73, 119), деп бахалайды. Сондай-ақ К. Мәмбетовтың «Әжинияз поэзиясының жанрлық өзгешелиги хэм көркемлик өзгешелikleri нүткиллей бөлек» (73, 130) нәрселер, «шайыр поэзиясының өзгешеликтери қосық қурылысының сырлары тийкарында ашылады» (73, 130), деген пикирлери мәселени терең илимий көзқар



аслар тийкарында изертлеуге бағдар бериушилиги менен бақалы. Алымның Әжинияз қосықларындағы ырғақ, уйқас, өлшемлер (бармақ, аруз) хәм бәнт хәққындағы теориялық пикирлері әҳмийетлиги менен дыққатымызды тартады. Солай болса да, илимпаздың өзи ескертип өткениндей бул үлкен жумыстағы «Академиялық сыпатламалардың қысқартып...» (73, 144) жәрияланғаны өкинйшли. Себеби, усындай хәр қыйлы «қысқартыулар» қатаң илимийликтеги избе-изликке, пикирлердің логикалық бирлигине нуқсанын тийгизгени сезилип турады.

Филология илимлериниң докторы Қ. Султанов Әжинияздың лирикалық қахарман образын дәретиудеги усылларын айрықша бақалап, «Ол параллелизмди, метафора, теңеу, эпитетлерди, құлласы барлық сөзлерди шебер, орынлы қолланады» (109, 37), деп шайырдың поэтикалық тилине айрықша дыққат аударған еди.

Филология илимлериниң докторы Қ. Мақсетов «Әжинияз хәм халық поэзиясы» (65) атлы мақаласында Әжинияз тууралы. «...ата-бабалардан киятырған халық поэзиясын жетилистириуе, оған шын мәнисинде жазба, әдебий түр бериуе тийкар салды... китабий, жазба бағдарға бейимлилик Әжинияз поэзиясының айрықша белгилерин курап турады», деп шайырдың қарақалпақ классикалық поэзиясындағы өзіншелик орнына бақа бергенлиги мәлим.

Филология илимлериниң докторы Ә. Пахратдинов әдебиятшылардың хәм пүткил жәмийетшилликтин алдына «Әжинияз шайыр творчествосының орнын тек қарақалпақ әдебияты тарийхында ғана көрип қоймастан, оның Хорезм мәденияты тарийхындағы тутқан орнын да белгилеп алыуымыз керек» (92), деген орынлы усынысты қояды.

Әжинияздың дәретиушилиги бойынша газета хәм журналларда, хәр қыйлы баспаларда жәрияланған жоқарыдағы көрсетилип өтилген мийнетлерден басқа да көп ғана мақалалар хәм илимий мийнетлер жарық көрип атырғанлығы белгили.

Лирикалық қосық дегенде, биз, лирикалық қахарманның руўхый дүньясындағы кеширмелериниң көркем сөзде сүүретленуин түсинемиз. Ал, инсанның жан дүньясындағы қубылыслардың көркем сөзде сәулеленуин түсиниу үшін руўхый дүньядағы мазмунның поэтикалық тилде әлуан қубылыстағы полифониялық көринислерге ийе болатуғынын, қосық қатарларындағы сеслер үнлеслиги хәм жағымлы хәуаззлылықтың поэзиядағы әҳмийетин билиуимиз керек. Тийкарғы мақсетке ерисиу үшін жумысымызда төмендеги мәселелерди;

— троплардың (метафора, метонимия, синекдоха, символ, прозопея, гипербола, аллегория, эпитет, теңеу) лирикалық мазмунға қатнасын анықлауды,

— көркем мазмунды тереңлестіріудеги фигуралардың (параллелизм, қайталау, градация, инверсия) әхмийетін ашып бериуди,

— лирикалық қосықтағы аллитерациялардың поэтикалық әхмийетін хәм қосық уйқасларының тәбиятын үйрениуди,

— редифлердің әхмийетін ашып бериуди ұазыйпа етип қойлық. Жумысқа теориялық, проблемалық сыпат тән болып, ол монографиялық изертлеу бағдарында жазылды. Бизнің бул мийнетимиз қарақалпақ классикалық әдебияты хәм әдебият теориясы, сондай-ақ, поэзия бойынша арнаулы сабақлықлар дүзилгенде хәм курслар оқытыуда, әдебий шығармалардың поэтикасын изертлеу жумыслары жүргизилгенде пайдаланылыуы мүмкин.

## І Бап

# ЭЖИНИАЗ ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМ СҮҮРЕТЛЕУ ҚУРАЛЛАРЫ ХӘМ УСЫЛЛАРЫ

### 1. ШАЙЫР ЛИРИКАСЫНДА ТРОПЛАР

Орыс поэзиясы бойынша қунылы илимий мийнетлерди дөреткен көрнекли илимпаз В. М. Жирмунский тууралы Д. С. Лихачев, оның поэтикаға болған қатнасы хәм қызығыушылығының нәтийжеси түсиниклериниң кеңейип, мазмунды изертлеу, тексттин тарийхын, хәттеки, биографиялық фактлерди үйрениу басқышларына өткенлигин, булардың барлығы да шығарманың көркемлигин, автордың көркем дөретиушилигин анықлау көзқарасынан келип шыққанлығын (47, 12) айтып бақалаған еди.

Поэзиялық шығармалардың көркемлик қунын анықлау барысында «Задачи поэтики» мийнетинде В. М. Жирмунский троплар хәқында сөз ете отырып оны поэтиканың бир бөлими (47, 30) сыпатында бақалайды.

Егер, биз қарақалпақ поэзиясы тууралы пикир жүритер екен биз, онда филология илимлериниң докторы С. Ахметовтың еслетип өткениндей «Лирика дегенде миллий поэзияда, көз алдымызда ең алды менен Әжинияздың өлмес дөретпелери турады» (7, 399). Қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияздың лирикалық қосықларының көркемлик дәрежесин, шайырдың өз шығармаларына болған дөретиушилик қатнасын, қосықларының көркем мазмунын анықлауымыз ушын, әлбетте, троплар тууралы түсиникке ийе болуымыз керек. Көркем сөз устасы қандайдур затты, қубылысты, яки хәдийсени сүүретлеу ушын сөз я болмаса сөз бирикпелерин өзиниң тийкарғы мәнисинен басқаша ауыспалы мәнисте қолланса, бундай усылды әдебияттануу илиминде троплар деп атау қолланылып киятыр. А. Квятковский троп тууралы төмендегидей анықлама береді; «Троп, грек сөзи болып ( tropos ), тийкарғы мәнисі — буруу, көшириу, айналдыруу, образ. Троп — сөз, сөз дизбеги хәм түсиникти образлы, көширмели мәнисте пайдаланып поэтикалық айтыу усылы. Троп өз ишине метафора, метонимия, синекдоха, симфора, гипербола, ирония, литота, гейде эпитет, аллегория, перифразды қамтыйды (57, 312).

Сөзлерди ауыспалы мәнисте қолланыў, яғный тропты пайдаланыў тилдеги, әсиресе, поэтикалық тилге тән нәрсе болып, бул сөзлердиң қолланылыў майданын кеңейтеди, мазмунлық мағанасын тереңдетеди, яки байытады.

Әжинияз лирикасы тропларға оғада бай болып, оның тамырлары, әлбетте, қарақалпақ халқының ауызеки әдебиятынан басталады. «Алпамыс» дәстанында Алпамыс Баршынды ізлеп Тайшыханның елине сапарға шыққанында Қаражан батыр жолда оннан қайда хәм не ушын баратырғанын сорағанда, Алпамыс өзиниң малының дерегин сорап, ізлеп жүргенин мынандай астарлы мәнидеги гәплер менен билдиреди;

Алдын баслап кеткен ол қара нарым,  
Кейнинен кеткенди қуба ингени.  
Ортасында кетти ақша ботасы,  
Мойнында кеткенди алтын буйдасы (60, 58).

Бирақ, Қаражан Алпамыстың астарлы мәнидеги гәпине түсинбейди. Алпамыс «Алдын баслап кеткен ол қара нарым» дегенде қайнатасы Байсары, «Кейнинен кеткенди қуба ингени» дегенде қайнанасы туўралы, ал «Ортасында кетти ақша ботасы» дегенде Гүлпаршын ҳаққында сөз қозғап отыр. Бундағы қолланылған «қара нар», «қуба инген», «ақша бота» — метонимиялар.

Ал, «Мойнында кеткенди алтын буйдасы» деген қатардағы «алтын буйда» эпитетли метафора. Биз мысалға алған қатарлардағы ҳәр бир сөздиң қолланылыў тарийхы бар. «Қара нар»ға салыстырылған Байсары туўралы «алдын баслап кеткен» деген сөз дизбегиниң қолланылыў мәниси — қудасы Байбөриге өкпелеген ол өз елинен көшиў ҳаққындағы идеяны баслаған еди. Ал, «қуба инген»ге салыстырылған қайнанасы туўралы «кейнинен кеткен» деген сөз дизбегиниң ислетилиў мәниси — кемпир көшиў туўралы пикирге қарсы болады, «Тилимди алсаң көшпе қалмақ журтына» деп ғаррысына нәсият береді. Бирақ, Байсары кемпирине ашыўланып оны қамшыға алады, сонлықтан кемпири илажсыздан кейнине ериўге мәжбүр болады. Байсарының да, оның кемпириниң де ең қымбатлысы, ең бақалысы, ең қызғыштай қорыйтуғыны — Гүлпаршын, соның ушын да Баршын туўралы «Ортасында кетти ақша ботасы» деген образлы қатар келтириледі. Ол да найлаж кетип баратыр. Бизиң пикиримизше, дәстанды дәретиўшилер Алпамыстың тили арқалы «алтын буйда» дегенде ақлай түсилген қудалықты нәзерде тутқан. Дәстанның басында бул туўралы Байбөри хәм Байсарының тилинен мынадай пәтиўаға келиўлер айтып өтиледі; «Сениң улың болса, мениң қызым болса, екеўимиз қуда болайық, — деди. Сол жерде қарғы тағып, мал байлады. Ақлай қуда болды» (64, 9).

Ә. Пирназаров «Шығыс классикалық поэзиясында, хәттеки,

хәр бир бәйттен (еки қатар) терең ой-пикир, бәлент лапыз, сулуўлық, ушқыр сөзлик, троп, афоризмнің жәмленіуи талап етилер еди. Шайырдың шеберлиги хәм орны усы сапаларға қарап анықлаңар еди» (97, 64), — деп жазды.

Әжинияз шығармаларындағы метафоралар, аллегориялар, символлар, метонимиялар, эпитетлер хәм тенеулер туўралы белгили алымларымыз К. Мәмбетов (73), Ә. Пирназаров (97), Қ. Байниязов (22), А. Муртазаев (78), Б. Қәлимбетов (54; 59) хәм басқалар өзлериниң көлемли мийнетлеринде сөз етти. Бирақ, бул мийнетлерде Әжинияз лирикасының поэтикалық қунын белгилейтуғын усындай әжайып көркемлеу қуралларының шайырдың руўхый дүньясын ашыўдағы әҳмийетине дыққат аз қаратылғаны сезилип турады.

Әжинияз лирикасының тәсирлиги, көркемлиги, сүүретленип атырған зат, яки қубылыс туўралы анығырақ хәм тереңирек пикир жүритиўимизге себепши болатуғын күш — шайырдың тропларды жемисли пайдаланыўында.

Филология илимлериниң докторы Қ. Мәмбетов Әжинияз поэзиясының жанрлық хәм көркемлик өзгешеликтери туўралы пикирлериниң биринде «...бир шайыр менен екнши шайырдың арасындағы парық оның аз я көп жазғанлығында емес, бәлки өзнен алдыңғыларға қарағанда қаншелли дәрежеде. жаңалық ашыуы, жанрлық мүмкиншилигин көбейтиўи, образ жасау усылының айрықшалығы, дәртли сезим хәм сөз саплау усыллары тийкарында айрықша көзге тасланады», (73, 116) — деп жазады. Шынында да хәр қандай шайырдың шайырлық дәрежесин, оның шығармаларының баҳасын сан категориясы емес, ал, сапа категориясы белгилейди. Әжинияздың лирикалық қосықларының сапа дәрежесин белгилейтуғын троплардың ишиндеги айрықша көзге тасланатуғынларының бири — метафоралар. «Лириканың тәжирийбесинде, поэзияның тарийхының көринисине қарағанда, лирика метафорасыз болмаған хәм болмайды да, — деп лирикалық қосықлардағы метафораның орнын жоқары баҳалайды түркмен әдебиятшысы Р. Режебов. — Буның өзи метафорасыз лириканың ҳасла лирикалық гөззаллыққа, лирикалық мазмунға ийе бола алмайтуғынын көрсетеди» (100, 169).

Әжинияз лирикасының поэтикасын изертлеу мәселесинде метафоралар, аллегориялар хәм басқа да троплар туўралы пикирлескенимизде базы бир түсиниклерге анықлық киргизиўимизге туўра келеди, деп ойлаймыз. Филология илимлериниң кандидаты Қ. Байниязов Әжинияздың «Дәўран болмады» қосығын «Қуба қуш», «Көк шолақ ийтке» қосықларының қатарында аллегориялық формада берилгенликте (22, 77) сыпатлайды. Бизниң пикиримизше, Әжинияздың «Дәўран болмады» («Болмады» редифли — Б. Г.) қосығына тек аллегориялық қәсийетти берип шеклеу базы

бир келіспеушіліктерді пайда етеді. Шайырдың бұл қосығында метафора да, символ да, метонимия да ұшырасады.

Әжинияздың сөз етилип атырған «Болмады» редибли қосығы:

Сөңемлер қолында тилла саз едим,  
Хәуижге келтирер жәнән болмады,  
Туғрымда талпынған алғыр бәз едим,  
Қәлпе-сәйядларым маман болмады (15, 38). —

деп жазылған қатарлар менен басланды. Қосықтың биринши қатарының өзінде символ хәм метафора бар. Бул қатардағы «сәнемлер» сөзі—символ, себеби, Сәнем хаял-қызлар гөзаллығының, хаял-қызлар мухәббатының улыўма сыпатламасын өзінде жәмлеген. «Сәнемлер» дегенде биз хаял-қызларды түсинемиз. Ал, «тилла саз» — метафора. «Тилла» дан, яғний алтышан тенгелер, хәр қыйлы безеніу буйымлары х. т. басқалар исленеди. Бирақ, саз әсбабы, яғний қобыз яки дуўтар соғылмайтуғыны мәлим. Соғылған жағдай да ол хәқыйқый мәнисиндеги саз әсбабы болалмас еди. Метафорада «...уқсастырылып атырған хәм соған уқсас еки зат, яки хәдийсе арасындағы улыўма мезгесликке тийкарланылады; уқсас нәрсеге уқсастастырылып атырған нәрсениң белгилери, сыпатлары, көшип өтеди» (28, 149—150). Мысалға алынған қатарда «тилла» ның, яғний алтынның сыпатлары, белгилери «саз» ға — дуўтарға көширилип отыр. «Тилла сазды (алтын дуўтарды — Б. Г.) тат баспайтуғының, ширимейтуғының, бахасы ўақыт өткен сайын жоқарылайтуғының билемиз. Шайыр соның ушын да хәм физикалық жақтан, хәм руўхый жақтан камалатқа жетүскен инсан сыпатында өзін саналы түрде «тилла саз»ға салыстырады. «Саз» (дуўтар — Б. Г.), егер усы сөзди туўра мәнисинде түсинер болсақ белгили бир адам, тәрепинен намалы қосыққа қосып, яки өз алдына шертилетуғын әсбап. Бул әсбап адамлар қуўанғанда, яки қапаланғанда, өмир туўралы толғаньслар қушағында қалғанда намаға салынып шертилип муңлас хәм сырлас бола алды. Тәселле берип жубата да алады. Сондай-ақ, саз әсбабы инсанның кеўилинде қуўаныш, яки қайғы сезимлерин оятыўы да мүмкин. Әжинияздың «Болмады» редибли қосығын оқып отырып шайырдың жан дүньясын қайғыға да, қуўанышқа да, айралыққа да, сағынышқа да, бахытқа да, бахытсызлыққа да толы екенлигиниң гүўасы боламыз. Биз сөз етип отырған «саз»дың, атап айтқанда, «тилла саз»дың сапалық қәсийетлери лирикалық қахарманның өзине көширилген. Нәтийжеде биз усы сөзлер, қатарлар, шуўмақ хәм улыўма қосық туўралы тереңирек пикир жүритемиз. Заман хәм дәўир туўралы шайырдың руўхый дүньясы ықлымында турып баха беремиз.

Түркмен халқының классик шайыры Мақтымқулының шығармалары да метафораларға күтә бай болып, әдебиятшы Б. Г. Гар-

Бул буд тууралы мынандай дейди; «Метафорда сөз көшпели менесте алынып, ол уқсатыу усылында дүзиледи. Мақтымқулы метафораны көп жерде қолланады. Мысалы оның «Галып мен» атлы биографиялық қосығында мынандай метафоралар бар;

Гирдаба дүшүп мен дәли дашғында.

Бул жерде Мақтымқулы өз дәуіриниң ауыр шараятлары нәтижесинде жауыз ғұлпетлерге дус келгенлигин аңлатады. Ол усындай жағдайды адамның ийримли дәрьяның бурқасынына қатыуына салыстырыу жолы менен береді (33, 170).

Илимпаз Қ. Байниязов Әжинияздың «Болмады» редибли қосығын аллегориялық формада берилген, деп сыпатлауының мәніси бул қосықтың төртинши шуұмағында:

Дәрек йоқ ушырған құба қушымнан,  
Базарым тарқады ерге пешиннен,  
Көрүан өткен уақта мениң тушымнан,  
Көңил мүлким жолға әнжам болмады (15, 38). —

деп жазылған қатарларында «қуба қуш» сөз дизбегиниң қолданылғанына байланыслы келип шыққан болыуы мүмкин. Дұрыс Қ. Байниязов шайырдың «Қуба қуш» қосығына аллегориялық мағанада түсиник бергенин қууатлаймыз. Лекин, шайырдың «Болмады» редибли қосығындағы «қуба қуш» сөз дизбегі символ хызметин атқарып тур деген пикирдемиз. Метафора, аллегория, символ хәм метонимиялар бири-бирине жақын категориялар, Бирақ, олардың шығармадағы қолланылыу өрисине қарап өзине тән айырмашылықтары менен үйрениуге болады.

«Аллегория түсиниги метафора түсиниги менен байланыслы, — деп аллегория тууралы анықлама береді көрнекли илимпаз Л. И. Тимофеев. — Бунда (аллегорияда — Б. Г.) метафораның сапалық қәсийетлери бойынша, яғный бир топардағы қубылыстардың белгилериниң екінши топарға көширилиуи тийкарында қурылған пүтин бир шығарманы нәзерде тутамыз, мәселен, тымсалларда ҳайуанлар адамлардың орнында қатнастырылып, олардың ҳәрекетлери, яки мүнәсибетлери, адамлардың мүнәсибетлери менен салыстырылып, нәтижеде анықланған жуумақ шығарылады» (112, 220).

Л. И. Тимофеевтиң пикирине нәзер салып бақалайтуғын болсақ аллегориялық сүүретлеу дегенимиз метафораның сапалық қәсийетине тийкарланып дөретилген пүтин бир шығарманың бойындағы категория екен. Мәселен, Әжинияздың «Ағалар бир қус қашырдым», «Қуба қуш» қосықлары аллегорияның әжайып үлгиси. Бул еки қосықта да пүтин бир шығарманың бойында қус сүүретленiledi. Метафора, символ хәм басқа да көркемлеу қу

раллары «қус» ты аллегориялық сүүретлеу дәрежесине алып шығуға хызмет қылады. Сондай-ақ, Күнхожаның «Түйе екенсе» қосығын да аллегориялық сүүретлеу усылына киргизиўмиз мүмкин.

Ал, биз мысалға алып таллап отырған «Болмады» редифли қосығындағы «куба қуш» («Дәрек йоқ ушырған куба қушыман») — символ, деген пикирди айтып өткен едик. «Куба қуш» — «бахыт қусы», «дәулет қусы» дегенлерди аңлатады. Бул «қус» — илхам, йош, жаслық қызғын. Усы бахыт қусының лирикалық қақарманды таслап ушыуы — бахытсызлық. Соның ушын да шайыр усы шуўмақтың еккинши қатарында «Базарым тарқады ерте пешиннен», деген образлы пикирди, метафоралы сүүретлеуди дыққатымызға усынады. Илимпаз С. Ахметовтың пикиринше базы бир жағдайларда «Метафора қосықтың тутас қатарларын да алып турыуы мүмкин» (8, 156). Әжинияздың көп ғана қосықларының тутас қатарлары хәм шуўмақларына усындай сапалық қәсийет тәп. Биз мысалға алып атырған қатарлар усындай сыпатларға ийе.

Егер, биз, сөзди туўра мағанасында түсинер болсақ, базар — адамлардың материаллық хәм экономикалық қатнасығының, байланысының жоқары басқышқа көтерилетуғын орынларының бири. Базарда затлардың қуны хәм бақасы белгили болады. Уақыт кенислигинде оған белгили бир мүддет ажыратылады. Әжинияз өз қосығында сөз етип отырған «базар» — ол инсанның жаслығы. Хақыйқый қамалатқа жетискен пайыты. Қызықлы мазмунға ийе дәўири. Бирақ, ол, яғный «базар» өмирдиң хәўижли, шийрин демлеринде «ерте пешиннен» — мезгилинен бурын тарқап отыр. Қарақалпақ халық ауызеки әдебияты өмирди образлы сүүрстлейтуғын метафораларға бай. Мәселен, халқымыз қызыққа толы балалы үйди базарға уқсатып: «Балалы үй — базар», дейди. Әжинияз халқымыздың образлы пикирлеу дәстүрлерин өз шығармаларында өзинше шебер пайдалана алған. «Ерте пешиннен тарқаған базар» — инсанға берилетуғын өмирдиң жаслық деп аталатуғын бир бөлиминиң мезгилинен бурын жуўмақланыуы. Шайыр өзиниң руўхый дүньясындағы қубылысларды көркем сөздиң рәңбәрең бояулары менен қосықларының хәр бир қатарында, хәр бир шуўмағында бири еккиншисине уқсамаған жағдайда және даўам ете береді:

Көрўан өткен ўақта мениң тушыман,  
Көңил мүлким жолға әнжам болмады.  
Сырым лаш етмедим хәрғиз хәш нимге,  
Ситөмкер әйледим жанға беш күнде,  
Гүзар дәрбентинде құрған көшкимде,  
Дәртимди дәртлесер хәмдам болмады (15, 38).

Көркем сөз зергериниң тилинен айтылған «көрўан» — бул өтип баратырған ўақыт, жыллар, жигитликтiң әйне мәхәли. Лекин,



Лирикалық қахарман жасаған дәуірдің сапасы шайырдың рухы дүньясының сапасына тең келмеуі, сәйкес болмауы «Көңіл мүлкім жолға әнжам болмады» деген бір тутас метафораның туылыуына тийкар болған.

Түркмен әдебиетшісы Б. А. Гарриев Мақтымқулының «Гачып барадыр» қосығындағы метафоралар тууралы пикирлериниң биринде; «Ол қосықтың көрсетилген строфасында дүньяны көруан сарайға, адамды көруанға мегзетеди», — дейди хэм мысал келтирген:

Ики гүн хош болса уч гүни ваймыш,  
Бу ничик менвилмиш, бу ничик жаймыш,  
Бу дүйе гөйе бир кервенсараймыш,  
Гелен йүк яздырыш, гечип барадыр» (33, 171).

Поэтикалық тилдің шәртлиликлерине байланыслы шайырлар сөзлерди хәр қыйлы ауыспалы мағанада ислете беріуі мүмкин. Б. А. Гарриевтың айтыуынша Мақтымқулы адамды көруанға салыстырған. Ал, биз болсақ Әжинияздың «Болмады» редибли қосығындағы метафоралар тууралы «көруан» — бул өтип баратырған уақыт, жыллар, жигитликтің әйне мәхәли» деген пикирди айтқан едик. Әжинияз бул қосық қатарында Мақтымқулының сүүретлеу шеңберинде қалып қоймаған, ал, өзінше жаңа жол ашқан.

Лирикалық қосық — шайырдың сезим хэм туйғыларына сүүғарылған ой-пикирлериниң көркем көринисин. Әжинияздың «Болмады» редибли қосығының бесинши шуўмағында:

Гузар дәрбентинде қурған көшкимде,  
Дәртимди дәртлесер хамдам болмады,

— деп жазылған қатарлардағы «Гузар дәрбентиндеги көшки» — метафоралық сүүретлеу. Әмир хэм әлим, жаслық хэм ғаррылық, бахыт хэм бахытсызлық, әдиллик хэм әдалатсызлық, дүнья хэм жәмийеттиң қурылысы, бағдары тууралы түсиниклердин, пикирлердин кесискен жери — «гузар дәрбенти», ал, шайырдың хәр тәрәплеме камалатқа жетискен инсан сыпатында, шайыр сыпатында, раўажланған түсиниклерге ийе билимли адам сыпатында танылыуы — «көшки». Лирикалық қосықлар әмир, жәмийет, дүнья хәққиндағы шайырдың рухый ықлымындағы қубылыслардың сәулелениуі, деген едик. Усы қубылыслардың сәулелениуинде шығарманың сапасын байытуда, оның мазмұнының кеңлигин хэм тереңлигин тәмийинлеуде метафораның әҳмийети үлкен екенлигин көрип отырмыз.

Түркмен әдебиетшісы Р. Режебов лирикалық шығармалар тууралы пикирлериниң биринде лирикада кеўил сүүретленетуғынын жазады, ондағы метафоралар болса күтә әйемнен қиятыр-

ған кеуілдің бір категориясы, деп бақалайды хәм метафоралар образдың биригип кеткен составы сыпатында поэтиканың да айырылмас бөлегі (100, 165—166), деп есаплайды.

Қазақ алымы З. Қабдолов метафоралар туұралы «Әдебий тилдеги ең баслы кубылтыұлардың бири — ауыстырыу, яки метафора — сөздің мағанасын түрлендирип, өзгертип айтыу, сүүретленип атырған затты ямаса кубылысты айқынлап, еле де сулыұландырыу үшін оларды өзлерине уқсас өзге затқа, яки кубылысқа салыстырыу, солай етип сүүретленип атырған заттың ямаса кубылыстың мағанасын жоқарылатыу, мазмунын тереңлетип, тәсирин күшейтиу» (58, 227), деп жазады.

Әжинияздың басқа да лирикалық қосықларындағыдай муҳаббат лирикасының мазмунының тереңлигинде, оқыушы, яки тыңлаушының сезим хәм туйғыларына жасайтуғын тәсир күшнinin басымлығында метафоралардың әҳмийети айрықша. Шайырдың «Бездирер» редифли қосығының дәслепки еки қатарына дыққат аўдарайық:

Бозатаўлы гүлбинәфша нәзалим,  
Әсәлиң хәррени гүлден бездирер (15, 12).

Қосықтың биринши қатарында тәрипленип атырған Бозатаўлы гөззалға («Бозатаўлы гүлбинәфша нәзалим») гүлдің саўлат-сыпатламасы берилген. Бозатаўлы нәзелимге берилген гүлдің бул сапалық қәсийети — формалық сапа. Ал, екинши қатарындағы («Әсәлиң хәррени гүлден бездирер») «әсәл» метафорасы сүүретленип атырған сулыұға берилген гүлдің мазмунлық сапасы. Пал хәррелери гүллерге хош ийисли ширеси, мазасы үшін қонады. Лекин, гүллердеги бул шире, маза еле пал, яғный «әсел» емес. Дүньядағы ең таңлаўлы, сайланды гүллерден жыйналған ширелердің қаймағы ғана «әсел», пал сапасына ийе болады. Әжинияз өзи сүүретлеп атырған Бозатаўлы нәзелимге дүнья гүллеринен жыйналған «әсел»дің, палдың сапалық қәсийетин көшириу арқалы усы гөззалдың басқа қызлардан тек ғана тән сулыұлығы менен емес, ал, жан сулыұлығы менен де айрықшаланып туратуғынын сәўлелендирген.

Фәлекнің ойыны — Жәйхун гирдабы,  
Бир төбәссим етсең көңлимнің табы,  
Ышқы ләшкериннің дәшәт сәркабы,  
Бул аманат жанды төннен бездирер (15, 12).

Әжинияздың биз мысалға алып отырған қосығының шуўмағындағы «Фәлекнің ойыны», «Жәйхун гирдабы», «көңлимнің табы» хәм «Ышқы ләшкериннің дәшәт сәркабы» деп пайдаланылған қосық қатарларының барлығы да метафоралар.

Шайыр қосықтың бұл шуұмағында ярдың «бир тәбәссими»не, яғни мыйық тартқан күлкисине өз нызамлылықтарына ие аспан кеңіслигін: «Фәлектің ойыны», екі жағасындағы өсімліктер хәм хайуанатлар дүньясына, хәм де адамларға өмир, сондай-ақ, апат әкелиуши Әмиўдин ийримли ағысын: «Жәйхун гирдабын»а салыстырады. Шайыр «ойын» сөзиниң сапалық қасийетин, бириншиден, жұлдызлар, планеталар жайласқан аспан кеңіслиги «Фәлек» ке, екіншиден, ярдың «бир тәбәссим» ине көширген. Әжинияздың образлы сүүретлеуинше бұл гөззалдың «бир тәбәссими» жаныды хәм тәниңди өз қушағына алып жутып жиберетуғын «Жәхун гирдабы», яғни Әмиўдәрьяның ийрими. Ярдың «тәбәссими» лирикалық қахарманның «көзлиниң табы», яғни нұры, сәулеси.

Ышқы инсанның тек ғана дене дүньясына рәхәтли сезимлерди сыйламайды, ол адамның жан дүньясына да гөззал туйғыларды инам етеди. Сондай-ақ, ышқы адамның тән хәм жан дүньяларын азап жалынлары шарпыған отларға таслайды. Әжинияз «Бездирер» редибли қосығында яр «тәбәссими»нен дүньяға келген ышқыны адам өлтириушилердин — ләшкерлердин қорқынышлы көсемине, басшысына («Ышқы ләшкериниң дәшәт сәркабы») салыстырады. «Ләшкер» хәм «сәркаб» сөзлери әскерий атамалар. Негизинен бұл сөзлердин еркек хәм хаял арасындағы нәзик сезим болған ышқыға байланысы жоқ. Бирақ Әжинияз усы әскерий атамаларды метафора дәрежесине көтерген, яғни тән менен жанды хәм ләззәтли сезимлерге, хәм азаплы отларға бөлейтуғын ышқы жан алыуши Әзирейлиге салыстырылған («Бұл аманат жанды тәннен бездирер»). Қулласы, Әжинияз Бозатаулы гөззалдың «тәбәссим»инен тутанған ышқының лирикалық қахарманға тийгизетуғын тәсирин, ақыбетин илаҳий қубылысларға салыстырған. Аллатаала хәм Ол жаратқан затлар хәм қубылыслардың, периштелердин кәрамаат хәм шарапатларының, кесапатларының мазмұнын Бозатаулы нәзәлимниң ышқысына көширип сүүретлеген.

Әжинияз лирикасында көп ушырасатуғын троплардың бири — метонимиялар. Метонимия (грекшеден алынған сөз, мәниси — қайтадан ат қойу, өзгерту) — поэтикада кеңнен жайылған троптың бир түри, бунда сөз ямаса түсиник басқа бир сөз бенен қайта аталған болады (57, 158).

Әжинияздың «Йоқ мениң» редибли қосығынан еки қатарға дыққат аударайық:

Таза гүлистаным, мәхи әнұарым,  
Хәсиретиңнен хәш қарарым йоқ мениң (15, 7).

Шайыр «садық хәм опалы», «пәк ярым» түсинигин көркем сөзге түрлендириу арқалы «таза гүлистаным, мәхи әнұарым» метонимиясын дүньяға келтирген.

**Метафораның метонимиядан айырмашылығы:** онда (метафора) қандай да бір заттың, хәрекеттің, жағдайдың, яки құбылыстың белгі хәм сапасы басқасына көшириледі. Метафораны түсиниу арқалы биз мазмун тереңлигине сүңгиймиз, ал, метонимияны билиуимиздиң нәтийжесинде заттың, хәрекеттің, яки құбылыстың қайтадан ат алғанын, жаңа атамаға ийе болғанын көремиз. Әжинияз қосығында пайдаланған «таза гүллер», «мәхи әнұар» (нурын шашқан гириксиз ай — Б. Г.) таза ышқының ийеси садық хәм опалы ярға усайды, олардың арасында қандай да бир байланыс бар екені, қайтадан атама пайда болғаны сезиледи.

Орыс илимпазы Ф. М. Селиванов «Поэтика былин» мийнетинде метонимия хәм синекдоха тууралы пикир жүрите отырып, олар зат, яки құбылыстың, белгі ямаса хәрекетлериниң ишки болмаса сыртқы уқсаслықларының, байланысларының бириниң екіншисине өтиуі, араласыуы нәтийжесинде пайда болады. Синекдохада бул араласыу сан байланысы хәм қатнасы бағдарында болса, метонимияда сапа байланысы хәм қатнасы бағдарында еске асады (105, 57), — деп жазады.

Ф. М. Селивановтың пикирин дыққатқа алар болсақ, метонимия метафораға жақын түсиниқ қусайды. Лекин, биз метафора менен метонимияның өзгешеліклерин, парқын билип барыуымыз хәм олар тууралы түсиниклеримизде алжасықларға жол қоймауымыз керек.

Әжинияздың «Дилдарым» редибли қосығынан мысал алып көрейік:

Барып йердим сәуер ярдың үйинә,  
Бүлбүлдәк сайраған шийрин тилинә,  
Ғамзә билән бақып айтқан сөзинә,  
Әлхасыл нәмәртлер билмәс, дилдарым (15, 15).

Егер, биз, пикирди тууры мәнисинде түсинер болсақ, лирикалық қахарманның «сәуер ярдың үйине барғанын» дурис қабыл қыламыз. Ал, «шийрин тилине», «сөзине» барғанын көз алдымызға келтире алмаймыз. Шайыр сүүретлеп атырган гөззалдың ҳақыйқый яр сыпатындағы татлы пазыйлеті сол сыпатты көрсетиуши сөйлеу ағзасы болған «тилине», тилдиң сеслердеги көриниси — «сөзине» көширилген. Ярдың ҳақыйқый ашық-машықлық сыпаты «Бүлбүлдәк сайраған шийрин тил», «Ғамзә билән бақып айтқан сөз» сүүретлеулері менен қайтадан көркем атамаға ийе болған. Биз бул қатарларды оқуы арқалы лирикалық қахарманның өз ярының қабыллауына барғанын түсинемиз.

Әжинияздың «Келдим» редибли қосығындағы:

Бұлғал етип узақ йерден йол ашып,  
Кешлетип мәстана алдына келдим.

Сениң ышқы отларыңа туташып,  
Ләбте палың, шийрин тилиңе келдим (15, 19),с

Шуумағында пайдаланылған метонимия «Дилдарым» редибли қосығындағы метонимиядан өзгешерек. «Дилдарым»да ярдың ашықлық-машықлық сыпаты қайта атамаға ийе болса, «Келди» редибли қосығында «тән хәм жан ләззетинде, ышқы ойыңда» деген мазмунлар «ләбте палыңа», «шийрин тилиңе» сөзлери менен жаңаша аталып, басқаша сападағы метонимия пайда болған. Метонимияда қандай да бир нәрсе, яки ұақыя-хәдийсениң аты басқасына көшириледі, ол басқа ат пенен аталады, бул жаңаша атау олардың ортасындағы жақынлыққа, байланысқа тийкарланылады (125, 182).

Көксинде бар жуп анары,  
Билмән өзи кимнің яры,  
Мойныңда алтын тумары,  
Болғанлықтан бахалы қыз. (15, 29).

Әжинияз «Хийұалы қыз» қосығында қызға сән-салтанат бағытлаушы, оның дене сулыұлығын белгилеуші гөззал бир мүшесі тууралы жаланаш, құрғақ сөзди қолланбаған. Әлбетте, Әжинияз «Көксинде бар жуп анары» дегенде биз бағ мийұасы болған хош ийисли анарды емес, ал, қыздың сийнесин түсинемиз.

Әжинияз қосықларында усындай метонимиялардың көп-леп ушырасулары бағлардың сапа мазмунын тәмийинлейтуғын өсимликлер хәм олардың мийұелери менен сүйген яр арасындағы жақынлық байланыслардан, хәттеки ұқсаслықлардан келип шығады.

Әжинияз «Неге келмеди?» редибли қосығының үшінши шуумағында сәуер ярды «лалазарым», төртинши шуумағында «айым» деп атайды: «Бас қосқаным, лалазарым келмеди» (15, 29), «Зийұар тәрийп етти, айым келмеди» (15, 30).

«Ай» сөзин метонимия сапасында пайдаланыу дәстүри Науайы лирикасында да ушырасады:

Басдурур ул ойни кургандин таным титрамасди,  
Эй Навоий, чекмагил сен доғи бар дам оғи сард (83, 144).

Филология илимлериниң докторы К. Құрамбаев Әжиниязды Шығыс әдебиятын терең билген шайыр сыпатында бахалайды хәм қарақалпақ жазба әдебиятын жаңаша жанр хәм формалар, сүретлеулер менен байытқанын, Науайы, Мақтымқулы қусаған устаздарының дәстүрлерине садық шәкирт сыпатында даңқлы шығармалар дәреткенин атап өтеди. (61, 73).

Әжинияздың шығармаларында метонимиялардың атқаратуғын хызмети, әхмийети оғада үлкен. Метонимиялар көркем ой-

пикирди ықшамлап беріу үшін, ал, гейде сүүретленип атырған заттың, адамның, ұақыяның, яки хәдийсениң бояўлары және де рәңбәрең қубылыўлары, я болмаса образдың және де тулғалана беріуі үшін зәрүр.

Әжинияз лирикасындағы метонимиялар туўралы пикир жүри-тер екенбиз, әлбетте, шайыр лирикасындағы синекдохаларға да тоқтап өтиўимиз тийис. Көп әдебиятшылар синекдоханы метонимияның бир түри сыпатында бағалайды. Л. И. Тимофеевтиң пикиринше, егер метонимия автор тәрепинен муғдар, сан көрсеткиши алмасыўлары сызығы бойынша дәретилсе, яғный бөлшек пүтинниң орнына, яки пүтин бөлшектиң орнына алмастырылса, оны метонимияның айрықша бир түри — синекдоха (112, 218), — деп атайды. «Синекдохада алмасыўлар (аўысыўлар — Б. Г.) сан байланыслары ҳәм қатнасықлары бағдарында жүреді» (105, 57), — деп жазады Ф. М. Селиванов.

Табылады излегенниң кереги,  
Көлинде бар қасқалдағы, үйреги,  
Қуўлары, ғазының пүтин бүйреги,  
Дүньяның аңлары көлимде барды (15, 35).

Әжинияздың «Еллерим барды» қосығынан мысалға алынған усы шуўмақтағы «қасқалдағы», «үйреги», «ғазының», «бүйреги» ҳәм «дүньяның аңлары» — синекдохалар. Булар синекдоханың ең әпнўайы түрлери болып, көплик санның орнына бирлик сан аўыстырылып аталған. Қасқалдақлары, үйреклери, ғазлары, бүйрек-лери сөзлериниң орнына «қасқалдағы», «үйреги», «ғазының», «бүйреги» деп қолланылған. Қосықтың усы шуўмағында синекдохаларды пайдалануў арқалы Әжинияз, бириншиден, қосықтың буўын теңлигин сақласа, екиншиден, уйқас ықшамлылығына ерискен. Синекдохалар өзи қолланылған қосық қатарларына ғана емес, ал, сүүретленип атырған затқа, қубылысқа, ұақыяға, географиялық орынға да саўлат бағышлайды, олардың гөззалық бояўларының реңлерин және де көркемлеп түрлендиреди. Әжинияз «Еллерим барды» қосығының биз мысал келтирген қатарында бир пүтин дүнья арқалы бөлшекти сүүретлейди, яғный жәми «дүньяның аңлары көлимде бар» деў арқалы үлкемиздеги көлдердеги ҳайўанатлар ҳәм қуслар дүньясын нәзерде тутады. Егер де шынлыққа жүгинер болсақ, пүткил дүньяның аңлары шайыр жырлаған көлдерде болуўы мүмкин емес, ал, бул елди, журтты, қарақалпақ халқы жайласқан географиялық орынды улығлау нийетинде келип шыққан.

Әжинияз лирикасындағы синекдохаларды үйренер өкенбиз, «анықланбаған көпшиликтиң орнына анық көплик санны пайдаланған» (57, 266) лығын жийи-жийи көриўимиз мүмкин.

«Төл болсун» қосығынан мысал:

Хәр сөзинде мың наз етип өлтүрмө,  
Гусса билән йүрәкимни толтурма (15, 8).

Дирикалық қахарман өз сүйгенінің жылұа-назын санау нәтижесінде «мың наз» сан көрсеткішін қолланып отырған жоқ. Ярды назы — көп. Бұл наз анықланбаған көпшиликтен ибарат. Әжинияз усы анық емес көп наздың орнына шәртлі түрдегі тайын анық көплік санды — «мың наз» деп қолланыу арқалы ярдың ерке минезин, оның хаял сыпатындағы бақасын еле де сырлы, жұмбақ қылып сүүретлейди. Ал, «Гөззаллар» қосығында болса олардың жылұа-назы туұралы:

Қыя бақып мениң жанымды алып,  
Йүз мың жылұа менен шығар гөззаллар (15, 8),

— деп жазады. Бизің пикиримизше «мың», «сан мың», «жүз мың», «мың түмен» сан көрсеткішлери көп ғана түрки тиллес классик шайырлардың шығармаларында хәм халықтың ауызеки әдебиятында шексизлик муғдарын көрсетеди. Шайыр ерке-назға, жылұа хәм қылыққа бай гөззал қызларды улығлаған. Сулуұлардың усындай сапа қәсийетлериниң шеги, саны болмасын, деп әрмац еткен:

Саны йоқ, болсын қылығы,  
Журттан есин зейинлиги (15, 6).

Әжинияздың қосықларында «пүтиннің орнына бөлшегин, көпшиликтің орнына азшылықты қолланыушылық» (8, 156), та ушырасады:

Үстимизде заман фәсад болубдур,  
Ақылымның, хуұшымның бәрин алубдур.  
Мусулман, орысқа жәбір болубдур,  
Нәйлейин заманым келмес, дилдарым (15, 15).

Әжинияздың «Дилдарым» редибли қосығынан алынған бұл қатарларда «мусулман» хәм «орысқа» сөзлери бирлик санда келсе де, көплік санның орнын аұмастырып тур, яғный азшылық көпшиликтің орнына пайдаланылған. Шайыр «мусулман» дегенде ислам диніндеги барлық қарақалпақларды, қазақларды, өзбеклерди, түркменлерди, татарларды, тәжиклерди х. т. басқаларды, ал «орысқа» дегенде христиан диніндеги Орта Азияда жасаушы халықларды нәзерде тутқан болуы мүмкин. Усы мысалларға қарағанда синекдохата типиклестиріуши, улыұмаластырыушы қәсийет бар, деп есаплауға да болады.

Өзбек алымы Е. Исхақов «Навойи поэтикаси» атлы мийнетинде Науайы шығармаларындағы метафоралар, метонимиялар хәм

синекдохалар тууралы пикирлериниң биринде аты аталган троп-  
тың түрлери Наўайы дөрөтпелериниң тек мәлим дәўири ушын ға-  
на емес, ал, барлық шығармалары ушын тән болған жетекши по-  
этикалық қурал болып есапланатуғынын (53, 109) белгилеп өткен  
еди. Мыне, усындай пикирди Әжинияз дөрөтпелери тууралы да  
айтыўға болады, деп есаплаймыз.

Әжинияздың руўхый дүньясындағы қубылыстардың көркем  
көринислерин сәўлелендириўде метафора, метонимия, синекдохалар  
қатарында символлар да қатнастырылады. Әдебиаттаныўға  
тийисли арнаўлы әдебиатларда «символ» сөзи ҳәрқыйлы мағана-  
ларда пайдаланылып киятыр. В. М. Жирмунскийдиң пикиринше,  
«Сыртқы дүньядағы предмет, яки ҳәрәкеттиң руўхый яки кеўил  
дүньямыздағы қубылысларын белгилеўши ұқсаслықлары бойын-  
ша ислетилген поэзиядағы метафораның айрықша бир түрин сим-  
вол деп атаймыз» (47, 217). Л. И. Тимофеев аллегорияны символ-  
дың айырым бир көриниси сыпатында қарайды. Ол айырым ҳай-  
уанларға анық қасийетлер шәртли түрде турақлы бекитилгенин,  
(мәселен: қасқырға ақмақлық хәм ашкөзлик, тұлкиге — ҳийлекер-  
лик, қоянға — қорқақлық) хәм буның аллегория болатуғынын,  
егер аллегория усындай турақлылықтан айырылса, өзгермели бол-  
са, символ деп атайды, оның азмаз өзгерген түри (112, 220—221)  
сыпатында бақалайды. «Символ дегенимиз, метафора заты түсип  
қалдырылған қысқарған метафора, яки субстантивизацияланған  
(атлыққа өткен — Б. Г.) эпитет» (89—183), — деп жазады М. —  
Н. О. Османов. Базы бир алымлардың тастыйықлаўларына қара-  
ғанда символ менен аллегорияның арасындағы шегараны анықлаў  
мүмкин емес (57, 263).

Символ грекше сөз болып, мәниси — белги, нышана. Әйлемги  
греклерде қайсы бир жәмийетлик топардын, яки қупья жәмийет-  
тиң қабыл еткен шәртли белгилерине байланыслы келип шыққан  
(106, 454). Символ көркем әдебиатта зат, ҳәдийсе, ўақыя, яки  
қандай да бир адамлар тууралы ықшам, сүүретлеўдиң усылы.  
Мәселен, сүт — пәкликтиң, нан — ҳадаллықтың, Гүлайым — ба-  
тыр қызлардың символы.

Әжинияздың «Бир-жанан» қосығында қыздың аты Сәнем тилге  
алынады:

Шашми-жадыў жәллад, қашлары қаләм,  
Қойды сийнәмизә йүз мың дағ әлем,  
Наз әйләйүб сүшик тилли ол Сәнем,  
Мәңә бир истанат тақты да кетти (16, 10).

Қосықты оқыған көркем әдебиаттың раўажланыў басқышла-  
рынан хабары бар адам «Сәнем» дегенде лирикалық қақарман-  
ның, ярының исмин, яки «Ғәрип—ашық» дөстанындағы тиккелей  
баслы қақарманлардың бири Шаҳсәнемниң исми нәзерде тутыл-



маңызын биледи. Ал, қосық қатарында келген «Сәнем»ди образында сыйпатында түсінеди. Себеби, «Ғәрип—ашық» дастанындағы Шаһсәнем Күншығыс халықтары арасында өз сүйгеніне опалы гөзәлі қызлардың символы сыйпатында белгилі. «...символлық образ қаратыу менен шайыр өзіннің айтажақ пикирине айрықша маңы беріу, оған айрықша салмақ таслау үшін» (88, 86—87) «Сәнем»ди таңлаған.

Филология илимлеринин кандидаты Қ. Оразымбетов символдың образ дәретіуде форма, предмет, деталь таңлаудың әдмийетинин үлкен екенлигин (88, 88) атап өтеди.

Өңирине хәйкел, моншақлар таққан,  
Айбаты бултты хәм дағларды басқан,  
Зийуар айтар мисли дәрйадай тасқан,  
Кел ағзы дууалы, әй нәзәлимлер (15, 10).

«Булт» — дәрттин, қайғының, «дағлар» (таулар — Б. Г.) — улдылықтын, күштин, тәкаббырлықтын символлары. Қызлар гөзәллігінің саулаты хәм салтанаты хәр қандай дәрт хәм қайғыны тарқататуғынын, хәр қандай улдылықтан, күштен, тәкаббырлықтан периштеси басым болатуғынын Әжинияз унамлы деталь таңлау арқалы көркем сәулендирген.

Әжинияздың «Бир пәрий» қосығының мына шуұмағына пикир жүритип көрейік:

Зәрбарағ өрилген тилла шашбағы,  
Ақыл-хуушым алып кетти бир пәрий.  
Тал шыбықтай қыпша бели-белбағлы,  
Мени хайран етип кетти бир пәрий. (15, 11).

Егер шайыр «бир пәрий» символының орнына «бир сулуу», «бир гөзәл», яки «бир жанан» сөзлерин қолланғанында қосықтың тәсир күши «бир пәрий»ди пайдаланғандағыдай болмас еди. «Пәрий» сөзи түрки тиллес халықлардың ауызеки хәм классикалық әдебиятында символ дәрежесинде қәлиплескен сөз. «Пәрий» — дийдар, жамалының, яки ышқы шарабының ләззетине бир рет қаңдырып, соң бийдәрек кетип, сағыныш отына өртейтуғын ғайры дүнья гөзәллігінің символы. Қосықтың пүтин қурылысында, басынан аяғына шекем, «пәрий» символының этирапында усы мазмун тереңлестіріледі.

М—Н. О. Османов символдың метонимиядан парқын ажыратыу зәрүрлигин (89, 183) дурьс ескертеди. Мәселен, Әжинияздың «Түссә» редифли қосығының соңғы шуұмағындағы төртинши қатарда қолланылған «отқа» сөзи символ ма, метонимия ма? Усы шуұмағы толық пайдаланамыз:

Сейил етип шықса салланып,  
Яр қасын қақса тауланып,  
Зийуар айтур күйип-жанып,  
Өз-өзинен отқа түсер (15, 13).

Егер, биз, дыққатсызырақ қарасақ «отқа» сөзі метонимия болуы мүмкін деп ойлап қаласан. Себеби, «от» сөзі «дәрт» сөзінің орнына қолланған атама сыяқлы көринеди. Бирақ, бұл жерде метонимияның символға тийкар, негиз болғанлығын есапқа алыуымыз керек. «Отқа» метонимиясы қосық қатарында қолланылуы хәм мазмунуның рауажланыуы өрисине қарап символ дәрежесине өткен. Биз таллап отырған қосық қатарындағы «от» — ышқы азабының символы.

Әжинияздың лирикалық қосықтарының басым көпшилиги астарлы мазмундағы құпия сырлылығы менен, троп хәм фигуралардың әлуан түрлилиги менен, көркем пикир дүньясының кеңлиги, мазмунуның тереңлиги менен өзине тартады. Шайырдың:

Хабарын сорайын дилдардың кимдин,  
Вир қуш болуб тушсәм ярның торына,  
Бұлбил болуб барыб гүлинә қонуб,  
Әлим ашып барып тутсам белінә (15, 21).

— деп басланатуғын қосығында хәм метонимия, хәм метафора, хәм символ бар. Қосықтың екінши қатарындағы «қуш» — метонимия. Себеби, «қуш» форма жағынан қусты көз алдымызға келтирсе де, мазмун жағынан «ярдың торына түсіуді» әрман еткен ашықты, яғный лирикалық қақарманды көз алдымызға келтиреді. Қосық текстинде лирикалық қақарман «қуш» атамасында аталып образлы ренге кирген. Ал, «ярның торына» сөз дизбеги — метафоралық сүүрет. Лирикалық қақарманның жүрек-қәлбин бәнтлеп, жанын да, тәнин де жылұа-назлары менен шырмап тутқын ететугын ярдың ышқы ойындарының мазмуну «ярның торына» сөз дизбегине көширилген. Қосықтың үшінши қатарындағы «бұлбил» әр тәрийпин жырлаған ашықтың, «гүл» сөзі әр дийдарының, әр кушағының символы.

Барлық халықлардың ауызеки поэзиясында хәм әдебиятында кең қолланылып жүрген прозопопеяны орыс әдебияттануы илиминде көпшилик жағдайда олицетворение, деп атау ушырасады. Өзбек, түркмен хәм қарақалпақ әдебиятшылары прозопопеяны «жанландырыу», деп атап киятыр. Прозопопея грекше сөз болып, ол келбет жасайман, келбет дәретемен деген мағананы береді. А. Квятковскийдің прозопопеяға, яғный жанландырыуға берген анықламасына қарағанда хайуанларды, яки жансыз затларды сүүретлегенде оларға адамлардың сезимлери, ойлары хәм сөзлери берилип сәулелендирилсе (57, 183) бұл жанландырыу, деп аталады. «Жанландырыу» усылы, деп жазады түркмен алымы

Б. А. Гарриев, жансыз предметлерди, табиятты жанлы етип көрсетүү усылы» (33, 175).

Кимлер ашық болып өтті,  
Кимлер маңсуудына жетти,  
Қара ер бәршәсин йутты,  
Ялған дүнья паян йоқты (15, 50).

Әжинияз «Йоқты» редифли қосығының усы шуўмағында жерге тири мақлуқтың қәсийетин берип сүүретлеу нәтийжесинде («Қара ер бәршәсин йутты») оны жанландырып, әжайып образға айналдырған, қосықтың көркемлігин тәмийинлеген.

Әжинияздың қосықларында гейде инсанның санасына тийисли сапалық қәсийетлер тәриплиениўши субъекттиң денесиниң мүшелерине берилу арқалы прозопопея жасалыу жағдайлары гезлеседи. «Бир жанан» қосығында, шайыр ҳәттеки, ярдың пүткил денесин әдепли, ақыллы дәрежеде сүүретлеген:

Сөрәфраз қамәти, сәдаф дәндалы,  
Башындын аяқы әдаб-әрканлы (15, 10).

Прозопопеяға, яғный жанландыруға тән айрықша нәрсе, ол зат, уақыя, қубылыс, яки ҳәрекетти ҳәуижлендирип, өткирлестирип көрсетеди:

Ашықты өлтирер ярдың қыялы,  
Вийхуш етер татсаң ләбиниң палы (15, 10).

Дәрт, қайғы, ҳижран затлық қәсийетке ийе емес абстракт түсиниклер. Олар адамның руўхый дүньясында болатуғын қубылыслар. Әжинияз усындай руўхый дүньяның категориясы болған «дағ», «ҳижран» қусаған психологиялық қубылысларға да инсанға тән сапа мазмунын берип сүүретлейди:

Жисмимди өртеди дағы, ҳижраны,  
Көзде яшым төкип кетти шул пәрий (15, 11).

Әжинияздың «Түсер» редифли қосығындағы қатар бес шуўмақты тутасы менен прозопопеяның әжайып үлгиси деп есаплауға болады. Әжинияздың сөз хәнериндеги уллылығы ярдың ушқынған еркелигин қыздың тула бедениндеги ағзаларға хәм затларға кошариуинде көринеди. Биз шайырдың «түсер» сөзи арқалы еркекәти түсиниўимиз керек. Шайыр тәрийилеп жазған ярдың «янарына хәм қушағына түскен зулпы да, буғағына түскен маржаны, ағарына түскен алтын жүзик те, өкшесине түскен алтын шашбауы да» қыздың өзиндей ушқынyp турған ер-

Әжинияздың лирикалық қосықтарында троптардың және бір түрі гиперболалар да гезлеседи. Шайыр гиперболаларды сүүретленип атырған зат, адам, ұақыя, яки ҳәдийсе, яки олардың айырым белгилерин көркемлеп көрсетиуі ушын айрықша сүүретлеуі усылы сыпатында пайдаланады.

Иүзинди көргенде бағрым езилур,  
Хабарың бер, пәрийзадым йол болсун (15, 8).

Негизинде «баўырдың езиўили» мүмкин емес қубылыс. «Йол болсун» қосығынан алынған бул қатарларды шайыр қосықтың тәсирлигин күшейтиуі, эмоционаллықты асыруу, образды көркемлеу мақсетинде гиперболаны ислеткен.

Илимпаз А. Муртазаев «Шайырдың муҳаббаты» мийнетинде Әжинияздың лирикалық қосықтарындағы гиперболалар туўралы былай деп жазады: «Шайыр гиперболаларды лирикалық қаҳарманның ишки дүньясын терең ашыуға, оны айқыналастыруға шебер сиңдирип пайдаланады» (78, 96). Алымның бул пикирин биз толық қуўатлаймыз. Лекин, мысал таңлаудағы кемшиликті айтып өтиўди орынлы деп есаплаймыз. А. Муртазаевтың пикиринше Әжинияздың «Мегзер» редибли қосығындағы:

Аға беглер, көңлим йетим,  
Ашылмас думана мегзер,  
Бир басымдағы ҳәсиретим,  
Гирдаблы уммана мегзер, —

деп келтирилген шуўмақ «асырып сүүретлеуі», яғный гипербола. Бизин ойымызша бул шуўмақта гипербола емес, ал, теңеу жетекшилик етеди. Дыққатлы оқыған оқыўшы лирикалық қаҳарманның өз кеўилин — думанға, ҳәсиретин — умманға (океанға) теңеуи өзинен-өзи түсиникли болады.

Бирақ, биз илимпаздың Әжинияз қосығынан мысалға алынған мына қатарларды гипербола деп баҳалауын мақуллаймыз:

Ах дегенде шыққан ағзының оты,  
Он сәккиз мың өлем яқты да кетти (78, 95).

«Әжинияз айырым қосық қатарларында гиперболалардан актив пайдаланады, — деп жазады К. Мәмбетов. «Әжинияз» илимий очеркинде, — ...гейде ҳәдден зыят гиперболалық сүүретлеулерге берилиуі усылларын да сезиуіге болады... Әжинияз өз қосықтарында қаншама фантазияға берилсе де адамларды исендиреди» (73, 45—46).

Бизин ҳәммемизде көзден аққан жастың бурқасынлы ағысқаселге айналыуы ҳеш мүмкин емеслигин билемиз. Шайырлар гиперболалық сүүретлеуі усылын пикирдин тәсирлигин ушын, өз

сүүретлеп атырған зат, ұақыя, яки хәдийсеге оқыўшы хәм тыңлаушының дыққатын айрықша аударыў ушың пайдаланады. Әжинияз «Болады» редибли қосығында кеўилдеги дәрт хәм муңның, қайғы хәм қууаныштын, ууайымның шексизлигин гипербола усылында сүүретлеу ушын нәсер жаўын ақыбетинде пайда болатуғын бурқасынлы ағыс — селдин сапалық қәсийетин көздеги жасқа өткеріу нәтийжесинде ериседи:

Мәдәт истеп аллам сендин,  
Көзде яшым сел болады (15, 41).

Лирикалық қаҳарманның «көз жасы» гиперболалық сүүретлеудің предмети сыпатында қолланылғанын Науайының қосықларында да көриўимиз мүмкин:

Лабиндиким, күзум еши жаҳонин лаълум қилди.  
Бағир жузвидин айру топмади бир қатра қон ҳаргиз. (83, 206).

Өмирдеги хәрқыйлы хәдийсе, ұақыя, яки қубылысларды образлы сәўлелендириўде көп нәрселерди айтыў мүмкиншилигин аллегориялық усылда жазылған қосықларға айрықша тән қәсийет екенин көриўге болады. Аллегория (гр. allegoria) — басқаша баянлау. Көркем әдебиятта турмыслық ұақыялар, хәдийселер тууралы ой-пикирди образлы сәўлелендириў. Бунда сүүретленип атырған нәрсе өзинин туўра мағанасын жойтпайды, ал, басқаша бил келбет хәм тұлғалар менен көринеди.

Л. И. Тимофеев аллегорияның метафора менен байланыслы түсиник екенлигин, аллегорияда метафораның сапалық сыпаты бойынша, яғный бир топардағы қубылыслардың белгилеринин екинши топарға көширилиўи тийкарында, қурылған путин бир шығарма нәзерде тутылатуғынын (112, 220) жазған. Г. Л. Абрамовичтин де пикири Л. И. Тимофеевтин пикирине сәйкес келеди: «Аллегория (басқаша баянлау) метафораға жақын... аллегория шығарманың бәрин пүтини менен өз ишине алады: аллегориялық шығармалардағы сүүретлениўши мақлуқлар, қубылыслар, предметлер арқалы бәрқулла басқа келбетлер, фактлер, затлар аңлатылады (1, 158). «Аллегориялық сүүретлеу қайсы халықтың әдебиятында болмасын кең таралған усыл» (8, 157).

Қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияздың лирикалық шығармаларының ишинде аллегориялық усылда жазылған бир қатар қосықларды көриўимизге болады. Мәселен, шайырдың еки шуўмақтан ғана ибарат «Көк шолақ ийтке» қосығын аллегориялық сүүретлеудің үлгиси дең есаплаўымыз мүмкин.

Илимпаз Қ. Байниязов бул қосықтың аллегориялық формада берилгенин (22, 77), шайыр көк шолақ ийттиң тәғдийри арқалы адамлардың тәғдийрин сүүретлемекши болғанын дурыс аңлайды

Әжинияздың лирикалық қосықларында троплардың және бір түрі гиперболалар да гезлеседі. Шайыр гиперболаларды сүүретленип атырған зат, адам, ұақыя, яки хәдийсе, яки олардың айырым белгилерин көркемлеп көрсетиуі ушын айрықша сүүретлеуі усылы сыпатында пайдаланады.

Иүзиңди көргенде бағрым езилур,  
Хабарың бер, ләрийзадым йол болсун (15, 8).

Негизинде «бауырдың езиуили» мүмкин емес қубылыс. «Йол болсун» қосығынан алынған бул қатарларды шайыр қосықтың тәсирлилигин күшейтиуі, эмоционаллықты асырууі, образды көркемлеуі мақсетинде гиперболаны ислеткен.

Илимпаз А. Муртазаев «Шайырдың муҳаббаты» мийнетинде Әжинияздың лирикалық қосықларындағы гиперболалар тууұралы былай деп жазады: «Шайыр гиперболаларды лирикалық қаҳарманның ишки дүньясын терең ашыуға, оны айқынластырууға шебер синдирип пайдаланады» (78, 96). Алымның бул пикирин биз толық қууатлаймыз. Лекин, мысал таңлаудағы кемшиликти айтып өтиуді орынлы деп есаплаймыз. А. Муртазаевтың пикиринше Әжинияздың «Мегзер» редибли қосығындағы:

Аға беглер, көңлим йетим,  
Ашылмас думана мегзер,  
Бир басымдағы ҳәсиретим,  
Гирдаблы уммана мегзер, —

деп келтирилген шуумақ «асырып сүүретлеуі», яғнай гипербола. Бизин ойымызша бул шуумақта гипербола емес, ал, тенеуі жетекшиликти етеди. Дыққатлы оқыған оқыушы лирикалық қаҳарманның өз кеуилин — думанға, ҳәсиретин — умманға (океанға) тенеуі өзинең-өзи түсиникли болады.

Бирақ, биз илимпаздың Әжинияз қосығынан мысалға алынған мына қатарларды гипербола деп баҳалауын мақуллаймыз:

Ақ дегенде шыққан ағзының оты,  
Он сәккиз мың әлем яқты да кетти (78, 95).

«Әжинияз айырым қосық қатарларында гиперболалардан актив пайдаланады, — деп жазады К. Мәмбетов. «Әжинияз» илимий очеркинде, — ...гейде хәдден зыят гиперболалық сүүретлеулерге берилиуі усылларын да сезиуіге болады... Әжинияз өз қосықларында қаншама фантазияға берилсе де адамларды исендиреди» (73, 45—46).

Бизин хәммемизде көзден аққан жастың бурқасынлы ағысқасялге айналуы хеш мүмкин емеслигин билемиз. Шайырлар гиперболалық сүүретлеуі усылын пикирдин тәсирлилиги ушын, өзін

сүүретлеп атырған зат, ўақыя, яки ҳәдийсеге оқыўшы ҳәм тыңлаушының дыққатын айрықша аударыў ушын пайдаланады. Әжинияз «Болады» редибли қосығында кеўилдеги дәрт ҳәм муңның, қайғы ҳәм қуўаныштын, уўайымның шексизлигин гипербола усылында сүүретлеу ушын нәсер жаўын ақыбетинде пайда болатуғын бурқасынлы ағыс — селдин сапалық қасийетин көздеги жасқа өткеріу нәтийжесинде ериседи:

Мәдәт истеп аллам сендин,  
Көзде яшым сел болады (15, 41).

Лирикалық қаҳарманның «көз жасы» гиперболалық сүүретлеудин предмети сыпатында қолланылғанын Наўайының қосықларында да көриўимиз мүмкин:

Лабиндиким, кўзум еши жаҳонин лаьлум қилди.  
Бағир жузвидин айру топмади бир қатра қон ҳаргиз. (83, 206).

Өмирдеги ҳәрқыйлы ҳәдийсе, ўақыя, яки қубылысларды образлы сәўлелендириўде көп нәрселерди айтыў мүмкиншилиги аллегориялық усылда жазылған қосықларға айрықша тән қасийет екенин көриўге болады. Аллегория (гр. allegoria) — басқаша баянлау. Көркем әдебиятта турмыслық ўақыялар, ҳәдийселер туўралы ой-пикирди образлы сәўлелендириў. Бунда сүүретленип атырған нәрсе өзинин туўра мағанасын жойтпайды, ал, басқаша бил келбет ҳәм тулғалар менен көринеди.

Л. И. Тимофеев аллегорияның метафора менен байланыслы түсиник екенлигин, аллегорияда метафораның сапалық сыпаты бойынша, яғный бир топардағы қубылыслардың белгилеринин екинши топарға көширилиўи тийкарында, қурылған путин бир шығарма нәзерде тутылатуғынын (112, 220) жазған. Г. Л. Абрамовичтин де пикири Л. И. Тимофеевтин пикирине сәйкес келеди: «Аллегория (басқаша баянлау) метафораға жақын... аллегория шығарманың бәрин пүтини менен өз ишине алады: аллегориялық шығармалардағы сүүретлениўши мақлуқлар, қубылыслар, предметлер арқалы бәрқулла басқа келбетлер, фактлер, затлар аңлатылады (1, 158). «Аллегориялық сүүретлеу қайсы халықтың әдебиятында болмасын кең таралған усыл» (8, 157).

Қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияздың лирикалық шығармаларының ишинде аллегориялық усылда жазылған бир қатар қосықларды көриўимизге болады. Мәселен, шайырдың еки шуўмақтан ғана ибарат «Көк шолақ ийтке» қосығын аллегориялық сүүретлеудин үлгиси деп есаплаўымыз мүмкин.

Илимпаз Қ. Байниязов бул қосықтың аллегориялық формада берилгенин (22, 77), шайыр көк шолақ ийттин тәғдийри арқалы адамлардың тәғдийрин сүүретлемекши болғанын дурыс аңлайды

деген пикирдеміз. Ол Әжинияздың ең характерли турмыс деталарын дурыс таңлай билгенлигин (22, 78) жоқары бақалайды.

Басқа троплар сыяқлы сүүретленип атырған жанлы мақлуқтың, баслы-баслы қәсийетлерине аллегорияда да дыққат аударылады. Аллегориялық шығармаларда инсан келбети, оған тән қәсийетлер җайуанатлар, яки қуслар образлары арқалы сәулеленеди. Мәсселен, Құнхожа шайыр руўхый жақтан күтә жарлы, ел басқаруы ислеринде үлкен қәтеликлерге жол қотуғын билимсиз, алысты көре алмайтуғын сиясий әрбапларды «Түйе екенсең» қосығындағы қотыр түйе арқалы сүүретлеген, «...ханнын сырлы унамысыз қәсийетлерин Құнхожа түйе арқалы баян еткен» (93, 105), — деп жазды бул туўралы Ю. Пахратдинов.

Аллегория шығармадағы пүтин бир образды, яки барлық образлар дивизини дәретиүде айрықша хызмет атқарады. Өз дәуириндегі шайырларға салыстырғанда Әжинияздың аллегориялық образларды дәретиүдеги айрықшалығы қосық қатарларындағы җайуан, яки қус арқалы тек инсанның келбетин емес, ал, руўхий дүньясындағы ең поэтик қалатларды сүүретлеуинде де көринеди. Мәсселен, шайырдың «Ағалар бир қус қашырдым», деп басланатуғын қосығын поэзия иқласбентлериниң көпшилиги Уатанды таслап шығып кетиүге мәжбүр болған елди сүйген мәрт перзентлериниң аллегориясы яки бахыт қусының символы сыпатында таныуы мүмкин. Бул, бәлқим, дурыс та шығар. Бирақ, бул «қус» бизиң ойымызна — көңил хошлығының, илхам-йоштың аллегориясы.

Қосық мынадай шуўмақ пенеп басланады:

Ағалар бир қус қашырдым,  
Қус ишре аның теңи йоқ,  
Ғаўадан сүйлин илдирдим,  
Лашынан зәрре кеми йоқ (14, 112).

Әжинияз заманының саўатлы шайырларының бири сыпатында туўылған үлкесиниң өсимликлер дүньясының майда-шүйдесинен баслап, җайуанатлар ҳәм қуслар дүньясының да өсип-өниў, жасаў шараятларын, олардың түрлерин жақсы билген. Қосықтың үшінши шуўмағы төмендегидей қатарлардан ибарат:

Көп қуўмас аўны аз қуўар,  
Билмәнәм лашын, я суңқар,  
Бағры бозғул, сырты шубар,  
Мәлексиз ҳеш бир пәри йоқ.

Бул жағдайда мынандай сораўлар пайда болады: «Шайыр сонда не ушын «қус» ының, я «лашын», я «суңқар» екенин анық айта алмайды?» Поэзия, бул, тек сеслердин, уйқаслардың, сөзлердин, буўышлардың, яки ырақлардың ғана ойыны емес. Онда метафо-



ра хэм метонимиялардын, прозопопея хэм гиперболалардын, теңеу хэм эпитетлердин, символ хэм аллегориялардын хэм басқа да троп, фигуралардын ойындары жарысқа түседі. Әжинияз сүйреген отырған «қус» — лирикалық қахарманның қалбиндегі, жүрек хэм санасындағы, қыялындағы абстракт түсиник. Соның ушын да шайыр «Қус ишре аның тени йоқ», «Билмэнэм лашын, я сунқар», деп жазады. Шайырдың бул «қусы» лирикалық қахарманның кеуилине унаған, яки унамаған аспан менен жер мақлұқлары (сүйлин, қарсақ, түлки, сағал, сәмен, керки) олжа қылады. Бизин пикиримизше, бул детальлар қууаныш хэм қайғының, жақсылық хэм жаманлықтың, ҳадаллық хэм ҳарамылықтың, пәклик хэм ипласлықтың метонимиялары. Әжинияздың «Күнде ушар қырқ, еллиге», деп жазып турып, «Көп қуумас аұны аз қууар, деп өз пикирине өзи қарсы болғандайлығы бизди таңландырады хэм қызықтырады. Бизин ойымызша, шайыр «Күнде ушар қырқ, еллиге» дегенде хәр күни қағазға түсирилетуғын қырқ, елиу қатар қосықты нәзерде тутқан болса керек. Бул қатарда метонимия үстемлик қылып тур. Олай деуимиздин мәниси хәр күни қырық, елиу аңға түсетуғын «қус» аұды көп алатуғын қус деп есапланады. Әжинияз «Көп қуумас аұны аз қууар», дегенде, аз, бирақ, саз жазылатуғын сол қырық, елиу қатар қосықты образлы сүүретлеген болуы мүмкин. Бунда метонимияның бир түри болған синекдоха ислетилген. Шынында да аұшыл қуслардың көпшилигинин бауыры бозғылт, пәрлери шубар болып келеди. Егер ҳақыйқый художниктин көзи менен дыққатлы нәзер салар болсақ сол дәуирлердеги «бозғул» (ақ, сары — Б. Г.) қағазға араб имласындағы қанатлы қосықлар жазылса, ол шубарланып «Бағры бозғул, сырты шубар» қусқа уқсайтуғыны тәбийий. Әжинияз метафора хэм эпитетти күтә шебер пайдаланған. Шайырдың сүүретлеуинше бул «қус» тың «Мәлексиз ҳеш бир пәри йоқ», «Мәлеги бар хәр пәринин», «Мәлек» сөзин («Турецко-русский словарь». Москва, Русский язык, 1977) «периште» — деп түсиндириулер бар екени мәлим. «Мәлек» сөзинин периште екенлигин шайырдың:

Ләхетке кирсең екки мәлек,  
Сениен сауал сорап билмек (15, 58).

— деген қатарлары тастыйықлайды. Ислам дини тәлийматларының нәсийхатлауынша периште инсанның өзине хызмет қылады. Соның ушын да бизин халқымызда «Периштеси басым адам», «Сөзинин периштеси» бар деген мақаллар қолланылады. Демек, периштелер адамның өзине хызмет қылар екен, онда Әжинияз саңалы түрде «хәр жазған сөзимнин периштеси бар», деген пикирин қусымның «Мәлексиз ҳеш бир пәри йоқ», «Мәлеги бар хәр пәринин» деген формада қолланған. Әжинияз өз бойындағы шайырлық талантты Аллатааланың сыйлаған нуры деп есаплаган:

Мөңө сөздин башқа игем,  
Хөш нәмәрсә берән йоқты (15,121).

Шайырдың «хәмламы» да, «үлпети» де, сырлас хәм мулдасы да жүрек хәм санасындағы «әжайып кус» илхам-йош еди, кеулиндеги шадлық хәм қапашылығын бирге бөлисетуғын илхам периштеси еди. Бизин бул пикиримизди К. Мәмбетовтың «Аллегория — көркем әдебиятта пикирди тууры айтпай астарлы айтүүдың бир түри» (72, 120), — деп жазған анықламасы тастыйқлайды. Усындай инсан қалбинде өтетуғын ең ұллы, ең нәзик абстракт түсиниклерди шайыр аллегориялық сүүретлеу арқалы қайтадан дүньяға келтирген. Әжинияздың тропларға оғада бай усы тақылеттеги қосықларын оқыл отырып М. Исаковскийдің «Шайыр қосықларында турмыстың анаў, яки мынаў қубылыстарын поэтикалық формада айтүү уқыбы ғана көринип шекленбейди, ал, соның менеп бирге онда шайырдың минези, оның тулға сыпатындағы жеке өзине тән сапалық қәсийетлери де көринеди» (53, 194), деген пикирин еслеп өтиўге мәжбүр боламыз.

«Дәстүрий формалардың, эпитетлердин, теңеулердин таўсылмайтуғын әлўан түрлилиги шайырдың үлкен талантынан дерек береди» (97, 59) — деп жазған еди А. Пирназаров «Мастерство Ажигияза» атлы монографиясында.

А. Н. Веселовский «Егер де мен эпитетти тарийхый поэтикалық стиль тарийхының қысқартылған варианты десем, хөш қандай асыра силтеу болмайды» (30, 73), — деп эпитеттин көркем әдебияттағы орнына жоқары баға берген еди.

«Эпитет» — (гр. *epitheton* — қосымша) троптың бир түри, образлы айқындау» (106, 590) болып, көркем әдебияттағы ең көп қолланылатуғын сүүретлеу қуралларынан есапланады. Эпитет, зат, хәдийсе, ўақыя, қубылыс, тири мақлуқлар, яки адамлардың айырым қәсийетлерин сүүретлеу ушын ислетиледи. Шайыр, яки жазыўшы өзи сүүретлеп атырған нәрсе, яки ўақыя туўралы оқыўшыда анық көркем түсиник пайда етиў ушын сол сүүретлеп атырған затының, ўақыясының, хәрекеттин, мақлуқ, яки адамның қандай да бир белгисин айрықшаландырып сәўлелендиреди. Эпитетлер Әжинияздың барлық қосықларында да ушырасады, деп айтсақ қәтелеспеймиз.

Жаның алсын жәллад көзи,  
Хош мулайым болсын өзи (15, 6).

Шайырдың «Хәркимсәнің ярың болса...» деп басланатуғын қосығының мысалға алынған еки қатарында да эпитет бар. Биринши қатардағы «жәллад көз», еккинши қатардағы «хош мулайым» эпитетлери лирикалық қаҳарманның қыялындағы әрман еткен ярдың сапалық қәсийетлерине анықлық киритеди. Егер шайыр тә-

рийлениуінің бет-әлпетін ғана образлы айқынлауды мақсет еткен болса, онда «қара көзі», «ала көзі», «қой көзі», яки соған ұқсас басқа эпитетлердің біреуін іслетіп шекленер еді.

Эпитетлер тууралы белгили алымдардың арасында хәр қыйлы түсиниклер бар екени анық. Мәселен, А. Квятковскийдің пикиринше, эпитет қандайда бир түрдің, қубылыс, яки предметтің метафоралық келбетлик жәрдеминде образлы түсиндирилиуі (57, 359). Ал, Л. И. Тимофеев болса эпитет тууралы «Кең мағанада анықлауыны, айқынлаушы хәм т. б. хәр қандай түсиндириуіши барлық сөзлер эпитет болады. Буның мәніси — қалеген келбетлик эпитет бола алады» (112, 214), — деп жазады. Эпитет тууралы пикирлердің хәр қыйлылығы Г. Л. Абрамовичтің (1, 150—151), П. Я. Первовтың (95, 1—47), Ф. М. Селивановтың (105, 101) хәм басқа да илимпазлардың илимий жұмысларында ушырасады. Б. В. Томашевский хәр қандай сөзге эмоциональ бояу беретугын анықлаушыларды эпитет (114, 201), деп есаплайды. Биз Б. В. Томашевскийдің бул анықламасында басқа илимпазлардың пикирлерин улыұмаластырушы, жәмлестиріуіши мазмун бар деп ойлаймыз. Себеби, хәр қандай шығарманы эмоциональ бояуларсыз, реңклерсиз көркем шығарма сыпатында танымайтуғынымыз белгили.

Базы біреулер эпитетлер бир нәрсенің, яки адамның сыртқы келбетинің сүүретлениуі ушын хызмет атқарады, деп ойлауы мүмкин. Әжинияздың қосылдарындағы эпитетлер бир зат, яки инсанның сыртқы көринисинің белги ямаса қәсийетлерин көрсетип шекленбейди, ал, оның ишки мағанасын, мазмунын толығырақ ашыуға хызмет қылады, эмоциональ тәсирди күшейтип сүүретлейди. Шайырдың «Йоқ мениң» редибли қосығының мына қатарларына дыққат аударайық:

Қара көзли, шийрин сөзли дилбарым,  
Сендин өзге сәуер ярым йоқ мениң (15, 7).

Шайыр инсанның руұхый дүньясын жетик билетугын шайыр сыпатында барлық қосықларында да сүүретлеу барысында көзге айрықша әхмийет береді (мәселен, қараңыз: «Сөйлер сөзи болып шийрин, Өзи турып көзи күлсин», «Жаның алсын жәллад көзи» х. т. басқалар). Шайырдың көркем сүүретлеуінше, көз — руұхый дүньяның айнасы. «Шийрин», «ширели» сөзлери ишип-жейтуғын суусындарға хәм бағ мийуелери менен палыз жеміслеринің сапасына тийксли келип шыққан сөзлер. Шайыр «шийрин сөзли» эпитетин арқалы да сүйген ярының руұхый дүньясының гөззаллығын нышайлап отыр.

Науайы «Мажолисун — нафоис» шығармасында көркем сүүретлеу кураллары болған теңеу, гиперболалардың қатарында

эпитетлерге айрықша аҳмийет берип, олардан өз орнында унамлы пайдаланыў кереклигин (84, 65—86) жазған еди.

Яр тәрийпин сүүретлегенде Әжинияз эпитетлерди тийкарынан төмендегидей төрт бағдарда қолланады.

«Йол болсун» қосығынан мысаллар (15, 7) келтиремиз:

1). Қәдди-қәўмет хәм келбетиниң белгисин сүүретлеўде:

Нөрән болар ақ йүзиңиң қурбаны,  
Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун».

2) Кийген кийим хәм безениў буйымларының айрықшалығын сүүретлеўде:

«Зәрли руўмал, үки тақып башына,  
Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун».

«Қулақыңа тақып алтын сырғаны»

3). Денесиниң ҳәрекетин сыпатлаўда:

«Гүлгин кийип, мәстан басып келән қыз».

4). Минез-құлқының белгилерин ашып көрсетиўде:

«Жилўа билән шийрин жаным алак қыз,  
Хабар бериң, пәрийзадым, йол болсун».

Әжинияз өзи тәрийплеп жазған қыз-келиндешеклердиң бет-әлпетиниң реңин көп жағдайда «ақ йүз» эпитети менен сүүретлейди:

«Нөрән болар ақ йүзуңиң қурбаны».

(«Йол болсун» қосығынан).

«Кешени ақ йүзи әйлер мүнәўүәр».

(«Бир пәрий» қосығынан).

«Ай жүзли» эпитетлерин де гезлестириўге болады:

«Бәршениң сулыўы, ай жүзли жамал».

(«Бийбигүл» қосығынан)

Шайыр қосықларында тәрийплениўшиниң шырайын сүүретлеўде «гүл йүз» эпитетлери де ушырасып турады;

«Бақсам гүл жүзиңе әтир, ай бетли».

(«Ядлыды» қосығынан)

«Зибаның шийриндур, йүзлериң гүл-гүл».

(«Бийбигүл» қосығынан)

Сондай-ақ, «йүзлериң қырмызы», «қызыл жүзиң» эпитетлери де бар:

«Йүзлериң-қырмызы, мәхи-әнўәри»

(«Келдим» қосығынан)

«Қызыл жүзиң зағыфрандай рәң болар».

(«Енди» редифли қосығынан)

Таллап өткен мысалларымызда жеке қалында іслетілген эпитетлер менен таныстық. Әжинияздың лирикалық қосықларында кейде толығы менен эпитетлер іслетілген қатарларды да көриуіміз мүмкин:

Жолыңа қарайман ертели, кешли,  
Күннен де шырайлы, айдан рәуишли.  
Ай жүзлим, пал сөзлим, ақыллы, если,  
Инкарым, дилбәрим, неге келмеді? (15, 29).

«Неге келмеді?» қосығынан мысалға алынған бұл шуұмақтың екінши хәм үшінши қатарлары толығы менен бәри де эпитетлер. Бұл дәсте-дәсте болып іслетілген «күннен де шырайлы», «айдан рәуишли», «ай жүзлим», «пал сөзлим», «ақыллы», «если» эпитетлери шайыр жырлап атырған «дилбәрим» ниң сапалық қасийетлериниң белгилерин айқышлап көрсетиу үшін хызмет атқарған. Хәм бұл эпитетлер тәрийплениушиниң тек ғана дене гөззаллығын образлы сәулелендириуге емес, ал, жан дүньясының гөззаллығын да образлы сүүретлеуге қатнастырған.

Әжинияздың «Қырмызы» (15, 22—23) редифли қосығында бир оғада гөззал қыздың жанлы портрети сызылады. Бұл қосықта тийкарынан «қырмызы», яғный қызыл реңниң этирапында қосық қатарлары, пикирлер, көркемлеу қураллары ойынға түседі. Қосықта «қырмызы» редифиниң өзи негизги эпитет хызметин атқарады. Образлы сәулелендириудиң барлық түрлери «қырмызы» эпитетине бағындырылып соған ғәрезли түрде раўажландырылады. Қосық сегіз шуұмақтан ибарат болып, онда «қырмызы» эпитетинен тысқары «юпқа додақлары», «қызы — мусулмандур», «сом-сом алтын шашбағлары», «тиси әнжиман», «тилла хәйкел», «тилладан геуиши», «кийгени — атлас», «ақ жүзине», «шийрин сөз», «алма көз» эпитетлери де іслетілген. Улыұма саны — 10. Усы сегіз шуұмақ қосықтың ишиндеги «қырмызы» эпитетинин өзи де — 10 («додақлары қырмызы», «шашбағлары қырмызы»,

«қырмызы бәден», «яңғақлары қырмызы», «қабақлары қырмызы», «қулақлары қырмызы», «аяқтары қырмызы», «Бастан аяқ сыяқтары қырмызы», «шашақлары қырмызы», «Төсеклери қырмызы»). Барлық эпитеттердің мұғдары — 20. Бұл мұғдар — күтә көп сан. Бундай жағдай тек ғана ұсы қосығына емес, ал, көп ғана шығармаларына тән құбылыс. Шайыр шығармаларындағы эпитеттердің үйреніуі өз алдына хәм терең илимий изертлеу жұмыстарын талап етеди.

Әжинияздың лирикалық дәретпелерінде метафора, сипекдохасимвол, аллегория хәм эпитеттер сыяқлы теңеулерде көп ислетилгенін көреміз. Шайырдың лирикалық қосықларының халық ауызекі әдебиятына байланысы туұралы А. Пирназаров былай деген еди: «Әжинияздың поэзиясында идиомалық сөз дизбеклери де, нақыл хәм мақаллар да, теңеулер, метафоралар, турақлы эпитеттер хәм басқа да халық поэзиясының дәстүрий сүүретлеу құраллары ушырасады» (97, 14). Әжинияз қосықларындағы теңеулер туұралы әдебиятшы К. Мәмбетов «Хәр дәуірде жасаған шайырлар қызлар образын дәретіуде хәр қыйлы қатнас жасаған... Әжинияз да олардың образын дәретіуі ушын өз дәуіриниң теңеулеринег актив пайдаланған. (73, 45), — деп жазады. Мәселен, шайырдың «Хәркимсәниң яры болса» деп басланатуғын қосығындағы:

Сениң сөзиң аның сөзи,  
Мисли гүл киби шырмалсын (15, 147).

— қатарларындағы «гүл киби» теңеуі — халық поэзиясында гезлессетуғын дәстүрий сүүретлеу құралы болса, «Бир жанан» қосығындағы:

Кирпиги оқ киби, қашлары кәман,  
Әзиз жаным тәндан шықты да кетти (15, 50).

— қатарларындағы «Кирпиги оқ киби, қашлары кәман» теңеуі — түрки тиллес халықлар әдебияты классиклери поэзиясында жиий қолданылатуғын сүүретлеулерден есапланады.

«Теңеу троптың эпифайы, дәслепки түри болып табылады, деп жазады Л. И. Тимофеев, — бунда екінши бир нәрсениң белгилериниң жәрдемінде басқа биреуиниң белгилерин анықлау мақсетінде еки құбылыс жақынластырылады» (112, 213).

Тал шыбықтай қыпша бели — белбағлы,  
Мени хайран етип кетти бир пәрий (15, 11).

Әжинияздың «Бир пәрий» қосығынан алынған бұл қатарларда «тал шыбық»тың белгисиниң жәрдемінде тәрийплениушениң «қыпша бели» ниң айрықшалығын анықлау мақсет етип қойылған.

Нәтижесінде «тал шыбық» қа тән қубылыс «қыпша белге» тән қубылысқа жақыналастырылған. «Тал шыбық»қа тән белгі — ийилгіштік, майысқақтық. Тәрийпленіуінің «қыпша бели»: «тал шыбық» тың ұсындай сапалық қасиетлеріне теңеп сүүретленген. Бул теңеу «тай» қосымтасының жәрдемінде іске асырылған.

Теңеу — күтә әйіемгі заманлардан бери халықтардың ауызекі хәм жазба әдебиятында іслетилип қиятырған сүүретлеу қуралы. Ол халықтың күнделікли сөйлеу тилинде де жүдә жийи қолданылады. Басқа шайырлар сыяқлы Әжинияз да теңеуді өзи сүүретлеп атырған нәрсени анық сәулелендириу, пикир хәм ойларын оқыушыға тез аңлатыу, хәдийсе, яки ўақыяларға болған лирикалық қахарманның мүнәсибстин билдириу қуралы сыпатында қолданады.

Прозалық, яки поэзиялық шығармаларды оқып отырып, оның ишиндегі көркемлеу қуралы теңеулерди тауып алыу аңсат болса да, олар тууралы күтә анық илимий сыпаттағы пикирлерди айтуй қыйын болып қиятырғаны мәдим. Соның ушын да А. Квятковский «Теңеудің поэтикасы қыйын болғанлықтан елеге шекем теориялық жақтан іслеп шығылмады, — деп жазды. — Себеби, теңеу хәр қыйлы поэтикалық көркемлеу қуралларының басланғыш дәуірін болып есапланады, троплардың дерлик хәммесі — параллелизм, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота хәм басқалардың бәриде теңеуден саға алады» (57, 280).

Теңеулер қурылысы бойынша толық емес теңеулер хәм толық теңеулер болып екиге бөлинеди. Әжинияздың «Йол болсун» редибли қосығының мына қатарларындағы теңеулер тууралы пикир жүритип көрейик:

Ләблериң пистәдәк, тишиң маржанды,  
Көрген хайран, көрмегенге әрманды (15, 7).

Биринши қатардағы «ләбләр» — теңелиуіши предмет, «пистә» — теңестириуіши нәрсе екені анық көринип тур, «дәк» — теңеу қосымтасы. Бирақ, бул орында теңелиуіши хәм теңестириуіши предметлерге улыўма ортақ ұқсас белгі, сапа «қызыл» сөзи түсирилди қалдырылған. Егер, қосық қатарында «Ләблериң пистәдәк (қызыл), тишиң маржанды» деп «қызыл» сөзи киргизилгенде, оның бууын бирлиги де, ырғақ бирлиги де, бузылар еди. Шайыр билеп турып теңелиуіши хәм теңестириуіши предметлерге улыўма ортақ белгиге ийе сөз «қызыл» ды пайдаланбай қалдырып кеткен. Әжинияздың қосықларында базы бир жағдайларда теңеуде ұқсас белгі де, теңеу қосымтасы да іслетилмей түсирилди қалдырылады. Мәселен, мысалға алышып атырған қосық қатарларындағы «тиш»-«маржан»ға теңелип атыр. Лекин, ұқсас белгі болған «аппақ», яки «ақ» сөзи, сондай-ақ, теңеу қосымтасы да жоқ.

«қырмызы бөден», «яңғақлары қырмызы», «қабақлары қырмызы», «қулақлары қырмызы», «аяқтары қырмызы», «Бастан аяқ сыяқтары қырмызы», «шашақлары қырмызы», «Төсеклери қырмызы). Барлық эпитеттердің мұғдары — 20. Бұл мұғдар — күтә көп сан. Бундай жағдай тек ғана ұсы қосығына емес, ал, көп ғана шығармаларына тән құбылыс. Шайыр шығармаларындағы эпитеттердің үйреніуі өз алдына хәм терең илимий изертлеу жұмыстарын талап етеди.

Әжинияздың лирикалық дәретпелерінде метафора, сипекдоха, символ, аллегория хәм эпитеттер сыяқлы теңеулерде көп ислетилгенін көреміз. Шайырдың лирикалық қосықларының халық ауыз-еки әдебиятына байланысы туұралы А. Пирназаров былай деген еди: «Әжинияздың поэзиясында идиомалық сөз дизбеклери де, нақыл хәм мақаллар да, теңеулер, метафоралар, турақлы эпитеттер хәм басқа да халық поэзиясының дәстүрий сүүретлеу құраллары ұшырасады» (97, 14). Әжинияз қосықларындағы теңеулер туұралы әдебиятшы К. Мәмбетов «Хәр дәуірде жасаған шайырлар қызлар образын дәретіуде хәр қыйлы қатнас жасаған... Әжинияз да олардың образын дәретіуі ұшын өз дәуіринің теңеулеринен актив пайдаланған. (73, 45), — деп жазады. Мәселен, шайырдың «Хәркимсәнің яры болса» деп басланатуғын қосығындағы:

Сениң сөзиң аның сөзи,  
Мисли гүл киби шырмалсын (15, 147).

— қатарларындағы «гүл киби» теңеуі — халық поэзиясында гезлесетуғын дәстүрий сүүретлеу құралы болса, «Бир жанан» қосығындағы:

Кирпиги оқ киби, қашлары кәман,  
Әзиз жаным тәндан шықты да кетти (15, 50).

— қатарларындағы «Кирпиги оқ киби, қашлары кәман» теңеуі — түрки тиллес халықлар әдебияты классиклери поэзиясында жиий қолданылатуғын сүүретлеулерден есапланады.

«Теңеу троптың әпиуайы, дәслепки түри болып табылады, деп жазады Л. И. Тимофеев, — бунда екінши бир нәрсенің белгилеринің жәрдемінде басқа биреуинің белгилерин анықлау мақсетінде еки құбылыс жақынластырылады» (112, 213).

Тал шыбықтай қыпша бели — белбағлы,  
Мени хайран етип кетти бир пәрий (15, 11).

Әжинияздың «Бир пәрий» қосығынан алынған бұл қатарларда «тал шыбық»тың белгисинің жәрдемінде тәрийплениуінің «қыпша бели»нің айрықшалығын анықлау мақсет етип қойылған.



Тәңгиде «тал шыбық» қа тән қубылыс «қыпша белге» тән қубы-  
лосқа жақынластырылған. «Тал шыбық»қа тән белги — ийилгиш-  
майысқақлық. Тәрийпленіушінің «қыпша бели»: «тал шы-  
бық» тың усындай сапалық қасиетлерине теңеп сүүретленген.

Бұл теңеу «тай» қосымтасының жәрдемінде иске асырылған.  
Теңеу — күтә әйлемги заманлардан бери халықлардың ауыз-  
сың хәм жазба әдебиятында ислетилип киятырған сүүретлеу қура-  
лы. Ол халықтың күнделикли сөйлеу тилинде де жүдә жийи қол-  
данылады. Басқа шайырлар сыяқлы Әжинияз да теңеуди өзи  
сүүретлеп атырған нәрсени анық сәулелендириу, пикир хәм ойла-  
ны оқыушыға тез аңлатыу, хәдийсе, яки уақыяларға болған ли-  
рикалық қахарманның мүнәсибетин билдириу қуралы сыпатында  
қолланады.

Прозалық, яки поэзиялық шығармаларды оқып отырып, оның  
ишіндеги көркемлеу қуралы теңеулерди тауып алыу аңсат болса  
да, олар тууралы күтә анық илимий сыпаттағы пикирлерди ай-  
тыу қыйын болып киятырғаны мәлим. Соның ушын да А. Квятков-  
ский «Теңеудің поэтикасы қыйын болғанлықтан елеге шекем теор-  
етикалық жақтан ислеп шығылмады, — деп жазды. — Себеби, теңеу  
хәр қыйлы поэтикалық көркемлеу қуралларының басланғыш дәуи-  
рин болып есапланады, троплардың дерлик хәммесин — паралле-  
лизм, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота хәм  
басқалардың бәриде теңеуден саға алады» (57, 280).

Теңеулер қурылысы бойынша толық емес теңеулер хәм толық  
теңеулер болып екиге бөлинеди. Әжинияздың «Йол болсун» ре-  
дифли қосығының мына қатарларындағы теңеулер тууралы пикир  
жүритип көрейик:

Ләблериң пистәдәк, тишиң маржанды,  
Көрген хайран, көрмегенге әрманды (15, 7).

Биринши қатардағы «ләбләр» — теңелиуши предмет, «пистә»  
— теңестириуши нәрсе екени анық көринип тұр, «дәк» — теңеу  
қосымтасы. Бирақ, бұл орында теңелиуши хәм теңестириуши пред-  
метлерге улыўма ортақ уқсас белги, сапа «қызыл» сөзи түсири-  
лип қалдырылған. Егер, қосық қатарында «Ләблериң пистәдәк  
(қызыл), тишиң маржанды» деп «қызыл» сөзи киргизилгенде,  
оның бууын бирлиги де, ырғақ бирлиги де, бузылар еди. Шайыр  
билип турып теңелиуши хәм теңестириуши предметлерге улыўма  
ортақ белгиге ийе сөз «қызыл» ды пайдаланбай қалдырып кеткен.  
Әжинияздың қосықларында бәзи бир жағдайларда теңеуде  
уқсас белги де, теңеу қосымтасы да ислетилмей түсирилип қал-  
дырылады. Мәселен, мысалға алышып атырған қосық қатарларын-  
дағы «таһ» «маржан» ға теңелип атыр. Лекин, уқсас белги бол-  
ған «аппақ», яки «ақ» сөзи, сондай-ақ, теңеу қосымтасы да жоқ.

Қосық қатарындағы «тишиң маржанды» сөз дизбеги «тисиң маржандай анпақ» дегенди аңлатып тұр.

Биз үйренип атырған биринши («ләблериң пистәдәк») хәм екинши («тишиң маржанды») мысал да толық емес теңеулер. Ал, толық теңеу болыу ушын қандай зәрүрликлер керек? Т. Бобоевтың ликиринше, «Толық теңеуде төрт элемент болады: а) теңелиуши предмет — тенелип атырған объект; б) теңестириуши предмет — уқсаушы образ; в) теңелиуши хәм теңестириуши нәрселердің уқсаслық белгиси — уқсатуы белгиси; г) -дай, -дек, -симон, -она, -намо, -амуз, -ча, -ларча сыяқлы аффикслер; киби, сингари, янглиғ, худдиди, гуе, бамисоли, мисли, мислсиз, тус, шакл, ҳолат, баробар қусаған лексикалық көмекши сөзлер: сифат, комат; нусқа, ранг, башара, тахлит, киби сөзлер — теңеу қосымталары» (28, 152).

Қумырқадек қыпша-қыпша беллериң,  
Бармақ толы йүзик-йүзик әллериң (15, 12).

Әжинияздың «Бездирер» редибли қосығынаң алынған бул мысалда Т. Бобоев белгилеген толық теңеудеги төрт элемент те бар: 1) теңелиуши предмет, яғнай теңелип атырған объект, ол — «бел»; 2) теңестириуши предмет, яғнай уқсаушы образ, ол — «қумырқа»; 3) теңелиуши хәм теңестириуши нәрселердің уқсаслық белгиси, яғнай уқсатуы белгиси, ол — «қыпша-қыпша» (жиңишке, нәзик — Б. Г.); 4) теңеу қосымтасы (жәрдемшиси), ол — «дек» қосымтасы.

Г. Л. Абрамович теңеулерди формасы бойынша туўра теңеулер хәм бийкарлаушы (кери — Б. Г.) теңеулер (1, 153), — деп екиге бөлип қарайды. Туўра теңеулерде салыстырылып сүүретленип атырған теңелиуши нәрсе менен теңестириуши нәрсениң уқсас сыпаты туўрыдан-туўры тастыйықланған формада бериледи. Мысалы, Әжинияздың «Бардур» редибли қосығының мына шуўмағына нәзер салайық:

Бардур қыз жаўаны қашлары көман,  
Йүзин таққас етсең хұршийди табан,  
Аны көргенлердің ақылыны алған.  
Ләйли, Зүләйхадай хұрлери бардур (15, 39).

Биринши қатардағы теңелиуши предмет — «қашлар» хәм теңестириуши предмет — «көман», уқсас сыпат — «ийилген» деген сөз түсирип қалдырылса да, «қашлары көман» дай ийилген қыз жаўаны бар», деген мазмунды туўрыдан-туўры тастыйықланған формада берип тұр. Екинши қатарда да теңелиуши предмет — «йүзи» хәм теңестириуши предмет — «хұршийди табан» (қуяштай нурлы — Б. Г.) ның уқсас сыпаты салыстырылып туўрыдан-туўры тас

тыйықланған формада сәулелендірілген. Сондай-ақ төртінші қатардағы тенелиўши предмет — «хұрлер» хәм теңестириўши предмет — «Ләйли, Зулайха» ның да улыўма уқсаслық қәсийетлери сайбағысланып тиккелей тастыйықлаўшы рухта берилген. Усы тақылеттеги теңеўлер туўра теңеўлер деп аталғаны мақул болады деп ойлаймыз.

Ал, бийкарлаўшы (кери) теңеўлердиң сыртқы көриниси бир қубылыстың басқасынан өзгешелигине тийкарланылып қурылады, солай болса да, басқа теңеўлердеги сыяқлы ишки мазмун бойынша тенелиўши предмет пенен теңестириўши предмет бир-бирин айқынлайды, олар жақынластырылады.

Өзиң дана болдың хәм ақлың кәмил,  
Бәршениң сулыўы ай жүзли жамал,  
Атқа шыққан ақ маялы Айжамал,  
Ол хәм сендей емес, дапты, Бийбигүл (15,20).

Әжинияздың «Бийбигүл» редибли қосығынан алынған бул шуўмақта тенелиўши гөззал — «Бийбигүл» диң сулыўлығының өзгешелиги теңестириўши гөззал «Айжамал» дың сулыўлығының өзгешелигине салыстырылады хәм тенелиўши қыз «Бийбигүл» диң сулыўлығы теңестириўши қыз «Айжамал» дың сулыўлығын бийкарлап турады. Мынандай мағана шығады: «Бийбигүл», бәршениң сулыўы болған — жамалы айдай атқа шыққан ақ маялы Айжамалдың сулыўлығы да сениң сулыўлығыңның қасында хәш нәрсе емес». Бунда, Бийбигүл хәм Айжамал салыстырылып, Бийбигүлдиң гөззаллықта басым экени сүүретленген, яғный Айжамалдың сулыўлығын Бийбигүлдиң сулыўлығына теңеў барысында бийкарлаған. Бул — мәселениң бир тәрәпи. Лекин, ишки мазмун бойынша тенелиўши қыз — «Бийбигүл» де сулыў, теңестириўши қыз — «Айжамал» да сулыў. Бул — тенелиўши хәм теңестириўшиңиң уқсас таманлары, сонлықтан олар жақынластырылып салыстырылады. Нәтийжеде Айжамалдың сулыўлығының қатнастырылыўында Бийбигүлдиң сулыўлығы айқынланады. Бул мәселениң екінши тәрәпи.

Әжинияздың лирикалық қосықларында теңеўлер көпшилик жағдайда атлықлардың қатнасыўында жасалады:

Ләйли киби ышқы отына куйдирип,  
Мәни Мәжнүн еттиң, әрманий дүнья (15, 56).

«Әрманий дүнья» қосығынан келтирилген қатарда Ләйли атлығына «киби» көмекши сөзи қосылып көркемлеў қуралы теңеўди ислең шыққан.

Бу елде көрмедим шуныңдек дилбар,  
Кешени ақ йүзи әйләр мүнәуҗәр (15, 11).

Бул қатарлардағы («Бир пәрий») теңеу алмасықтың қатнастырылыуында жасалған, яғни «шуның» алмасығына «дек» қосымтасы тиркелип иске асырылған. «Бийбигүл» қосығынан алынған мына қатарлардағы:

**Метер қызы** таза, мәхрем хийуалы,  
**Бул хәм сендей емес**, лалты Бийбигүл (15, 20).

— бийкарлаушы (кери) теңеу де («сендей емес») алмасықтың жәрдеминде иске асырылған («Метер қызы... бул хәм сендей емес»).

Сондай-ақ, Әжинияздың қосықларында фәйил яки келбетликтиң қатнастырылыуындағы теңеулерди де ушырастырамыз. Бирақ олардың сийрек гезлесетуғынын ескертип өтпекшимиз.

**Зейин етсеңиз аның қәлем қашлары,**  
**Кәтип қәлем менен жазған яңлыды** (15, 16).

«Яңлыды» қосығындағы бул қатарлардағы теңеу фәйилдің қатнасында жасалған («жазған яңлыды»).

Келбетликлердің қатнасында да теңеулер исленгенин көреміз, бирақ олар оғада аз. «Енди» редибли қосығынан мысал;

**Қызыл жүзін, зағыфрандай рәң болар,**  
**Сәуер ярым, мениң фәндим ал енди** (15, 28).

Санлық яки рәуиштиң қатнасыуында жасалған теңеулер де Әжинияз қосықларында бар болыуы мүмкин. Бирақ, биз ондай дереклерге нйе болмағанлығымыз ушын бул жумысымызда олардан пайдалана алмадық.

Әжинияз шығармаларында теңеулердің жасалуы қубылысындағы теңелиуши предметке теңестириуши предметти таңлау мынандай бағдарларда алып барылады:

1) Теңелиуши предмет ушын теңестириуши предмет етип тәбийий яки бейиш өсимлиги алынады:

Бағ ишинде қызыл гүлдек доланып,  
Саллана-мәстана келән сәудигим,

(«Сәудигим»)

Туубы ағашына меңзәр кәмәти.

(«Бир жәнән»)

2) Теңелиўши предметке теңестириўши предмет сыпатында халық дастанларындағы яки диний китаплардағы баслы қаҳарманлар таялап алынады:

Аның әлпайымдылығы,  
Мисли Сәнем киби болсын.

(«Харкисәниң яры болса»)

Юсупдек Мысыр елинде,  
Қалыбман зиндан ишинде.

(«Ишинде»)

Иигитлери бардур Рустем сыпатлы,  
Ғоруғльдек әреб атлы, хайбатлы.

(«Бардур»)

3) Теңелиўши предметке теңестириўши предмет қылынып қуслар, хайўанлар яки жанлы-жәнўарлар алынады:

Тырнадек отырып, сонадек йүрген.

(«Гөззаллар»)

Таўыс киби жылға менен бақарсаң.

(«Сәўдигим»)

Зыя-зулпы рәңли мысалы қундыз

(«Бир жәнән»)

4) Теңелиўши нәрсеге теңестириўши предмет сыпатында мийўалы хәм гүлли өсимликлерден алынатуғын ең ширели өнімлер таңланады:

Хәр бир сөзи өсел киби мазалы

(«Әй нәзәлимлер»)

Шын-шәккәрдәк ләблериң, баллар қосылмыш ашыңа,

(«Бери кел» мухаммесинен)

5) Теңелиўши предметке теңестириўши нәрсе сыпатында әскерий атамалар қатнастырылады:

Кирпиги оқ киби, қашлары нәман.

(«Бир жәнән»)

Я — яйдек қашларын, оқ кирпиғиң бағырым езип.

(«Бери кел» мухаммесинен)

6) Тенелиўши көриниске теңестириўши көринис сыпатында бахалы ҳасыл таслар сайлап алыныўы ушырасады:

Қара көзи гәўхар киби жаўдырап.

(«Гәззаллар»)

Лам — лағлийдек ләбиңдин мен ишерге биймәләл.

(«Ай әлип» мухаммесинен)

7) Тенелиўши предметке теңестириўши предмет етип адамиң өмирине ең керекли болған суў, ҳаўа, сондай-ақ, жулдыз, планеталар қатнастырылатуғын жағдайлар да гезлеседи:

Зийўар айтар мисли дәрьядай тасқан,  
Кел ағзы дуўалы, әй нәзәлимлер.

(«Әй нәзәлимлер»)

Бады — саба усап ести де кетди.

(«Бир жәнән»)

Иузи болсын ҳәм ай киби.  
Ҳақсүнийдиң өзи болсын.

(«Ҳәркимсәниң яры болса...»)

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияздың лирикасындағы троплар яғный метафора, метонимия, синекдоха, прозопопея, гипербола, аллегория, эпитетлер ҳәм тенелер шайырдың ҳәр тәрәпке жетискен ҳәм раўажланған қосық жазыў ҳәнери поэтикасын ийеленинен дерек береді. Шайыр поэтикасының сыры тек ғана трийплениўшиниң яки тәбийий қубылыстың сыртқы көринисин аңғарып, әр аразлы сүүретлеу менен шекленбей, бул образлы сүүретлеулер трийплениўши ҳәм лирикалық қаҳарманның кеўил кешрмелериндеги көринислерди, сондай-ақ, жәмийетлик қубылыслардың ишә мазмунын көркем сүүретлеулер менен тутасып, биригип кетеди.

## ФИГУРАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ МАЗМУНДЫ ТЕРЕҢЛЕСТИРИУДЕГИ ӘХМИЙЕТИ

Әжинияз лирикасының көркем мазмунын еле де айқынырақ көз алдымызға келтиріу үшін фигураларды да шеберлікпен пайдаланыу сырларын изертлеуіміз тийіс. Әлбетте, биз, шайыр лирикасының поэтикасы дегенде, ең дәслеп, тийкарынан метафора, метонимия, синекдоха, прозопопея, гипербола, аллегория, символ, эпитет хәм тенеулерге айрықша әхмийет беремиз. Ал, фигуралар болса дыққаттан шетиректе қалып киятырғаны бәримизге да мәлим. Бул, бәлким, фигураларға риторикалық қураллар сыпатында ескише көз қараслар менен нәзер таслап киятырғанлықтан болыуы да мүмкин. Биз лирикалық қосықтың поэтикасы, дегенде тек көркем пикирлердің, шуўмақлардың, қатарлардың, сөз дизбеклериниң, сөзлердің ауыспалы мәнислерин ғана емес, ал, сөзлер үлесликлерин де түсинетуғынлығымыз сыр емес. Солай екен, шығармалардағы фигураларға да поэтикалық элементлер сыпатында қатнас жасауымыз поэзия туўралы түсиниклеримизди және де кеңейтеди деген пикирдемиз.

«Хәр бир жазыушы тилиниң синтаксислик қурылысы өзіншелик сыпатларға ийе, — деп жазады Г. Л. Абрамович, — Бул қурылыс жазыушы дәретпесиниң улыўма сыпатына да, сәўлелениуши анық бир объектке де хәм ақыр соңында, белгили оқыушыға қаратылған жазыушының мақсетине ғәрезли. Жазыушы дәретпесиниң улыўма сыпаты оның өзіншелик жазыу усылында хәм поэтикалық синтаксисте жәмленген» (1, 164). Г. Л. Абрамович поэтикалық синтаксисте уқсас рольди поэтикалық тилдеги фигуралардың атқаратуғынын (1, 168) айрықша атап өтеди.

А. Квятковский фигура туўралы, жазыушылар тәрәпинен проза яки қосықлардағы айқынланған көркем сүўретлеуге ерисиу үшін қолланылатуғын стилистикалық сөйлемниң түри (57, 321) сыпатында анықлама береді хәм барлық троплар да фигураға тийисли деп есаплайды.

Бизиң көзқарасымызша, Г. Л. Абрамовичтиң фигуралар поэтикалық синтаксисте уқсас түсиник деп жүргизген пикири үйренип атырған мәселемизге дурыс бағдар болады, деп ойлаймыз. Себеби, троплар дегенде, биз, пайдаланылған сөзлердиң, сөз дизбеклериниң хәм пикир, түсиниклердиң ауыспалы, көшпели, образлы басқа мәниге ийе болыуын түсинемиз. Ал, фигураларда болса қосық шуўмақларындағы сөзлердиң, сөз дизбеклериниң, қатарлардың шайыр тәрәпинен қалай орналастырылғанын, қалай хәм не үшін жайластырылғанын, қайталаныуларын, жупкерлесип келіулерин, мәнилик жақтан қарама-қарсы қойылыуларының сырларын үйренемиз.

Мысалға, Әжинияздың «Хәркисәнің яры болса...» деп басланатуғын мына шуўмағына нәзер салайық:

Ярың болсын ҳимай киби,  
Көңли болсын сарай киби,  
Йүзи болсын хәм ай киби,  
Ҳақсүнийдиң өзи болсын (15, 6).

Бул шуўмақта көркем сүүретлеу қуралы хызметин троптың бир түри болған тенеўлер атқарып турғанлығы түсиникли. Бирақ, биз усы шуўмақты оқып отырып қосықтың өткирлігин, тәсирлигин, мазмунын тереңлестирип турған тенеўлерден басқа және бир қандай да күшлер бар екенін сеземіз. Бизди ойымызша, бул күшлер фигураларда жәмлескен, яғный мысалға алынған шуўмақта қайталау, параллелизм, градация хәм инверсия қатнастырылып, қосықтың рухына айрықша жигер бағышлап тур. Бириншиден, тенеу қосымтасы болған «киби» жәрдемши сөзи үш рет, «болсын» фейили төрт рет қайталанып лирикалық қахарманның эстетикалық талғамын хәм пикирин тастыйықлап, зинҳарлап тур. Екиншиден, сүүретлеу параллель бағдар бойынша раўажландырылған, яғный «яр», «көңли», «йүзи» хәм «хақсүний» бир сызықтың бойында, ал, «ҳимай», «сарай», «ай» екинши бир сызықтың бойында параллель сөз етиледі. Бул параллелизм мысалға алынған жеке-жеке сөзлер менен шекленип қалмайды, шуўмақтың хәр бир қатарындағы пикир, тенеулер, қулласы төрт қатар басқышпа-басқыш параллель жүргизиледи. Гәп ағзалары да, сөз шақаплары да тең қатнастырылады. Ақыр соңында, үшіншиден, булардың нәтийжесинде градация ислеп шығылған. Градацияда сүүретленип атырған нәрсе яки қубылыс эсте басланып кем-кем күшейтиледі я болмаса бирден күшейтилип кем-кем пәсейтиледі. Мәселен, усы шуўмақтың биринши қатарында лирикалық қахарманның, ярдың саўлаты бойынша улыўма тилеги келтирилсе, екинши қатарында рухый дуньясы — «көңли» ҳаққында, үшінши қатарында бет әлпеті — «йүзи» туўралы тилеги сүүретленеди де, төртинши қатарда «Хақсүнийдиң өзи болсын» деген пикир арқалы күшейтиледі. Себеби, «хақсүний» — сол гөззаллық туўралы түсиниклердиң максималы шыңы, Құдай сүйген гөззаллық «хақсүний» ибарасы менен аңлатылады. Әпиўайы тилек, әпиўайы пикир, әпиўайы түсиник қурамы басқышқа көтерилип күшейтилген, нәтийжеде градация пайда болған.

Әжинияз лирикасындағы көркем сүүретлеу усыллары фигуралардың көркем мазмунды тереңлестиріудеги әҳмийети бойынша толығырақ түсиникке ийе болыу үшін параллелизм, қайталау, градация хәм инверсиялар туўралы жеке-жеке тоқтап пикир жүритиу зәрүрлиги туўады.

«Словарь иностранных слов» деген китапта «Параллелизм



(гр. *parallelismus*) — еки қубылыс яки ҳәрекеттин бири-бири менен турақлы қатнасы ҳәм бирликте келиўи... поэтикада — текст шпиндеги тил элементи бөлөклериниң бири-бирине уқсас яки тағаналас тәртипте жайластырылыўы, яғный поэтикалық усыл» (106, 361), — деп түсиник берилген. А. Квятковскийдиң «Поэтический словарь» ында параллелизмниң грек сөзи болып, мәниси қатарла келиў, параллель жайластырылыў екенлигине, көркем шығарма стилиниң еки ямаса үш элементиниң структуралық байланысын айрықша көрсетиўдеги композициялық усыл (57, 193) екенлигине дыққат аударылған. Бул элементлердиң байланысы қатарла келген қонсылас еки ямаса үш фразаның, қатардын, шуўмақтың параллель жайласыўындағы олардағы улыўмалықта көринеди (57, 193).

Параллелизмниң көп таралған түри қосықтың қонсы жайласқан қатарларындағы гәп қурылысларының бирдей болып келиўлер. Бундай параллелизмлер Әжинияз шығармаларында жиий шырасады:

Қолдаўлыда — Алма, балғалы — Анар,  
Мүйтенде — Ақсулыў, маңғытта — Гүлзар,  
Хуллас кәлам бул дүньяда ҳәрне бар,  
Ол йетти ашықтың бәри садаға. (15, 17).

«Садаға» редифли қосығынан алынған бул шуўмақтағы биринши ҳәм екннши қонсылас қатарлар — параллелизм. Қосық шуўмағында параллелизмлер тек гәптеги сөз дизбеклерин бирдей қылып қурастырыў менен шекленбеген. Параллелизм сол дәўирдеги қарақалпақ халқындағы руўларды — руўларға, сол руўлардан шыққан гөззалларды гөззалларға қатар қойып, параллель сүүретлеў бағдарында даўам етилген.

Қосықтың бир қатарындағы қандайдур еки яки екеўден артық биргелки қурылыстағы шуўмақлардың қонсылас жайластырылып, қолланыўлары синтаксислик параллелизм деп аталады. Синтаксислик параллелизмлерге Әжинияздың лирикалық қосықларынан мысаллар келтиремиз.

1) Қосықтың бир қатарындағы еки яки екеўден артық биргелки сөз дизбеклеринен жасалған параллелизмлер:

Отырышы — тырна, йүриши — ғаздур.  
(«Яңлыды» қосығынан)

Ләйли, Зухра, Сәнем яңлығ сүүретти.

(«Бир жәнән» қосығынан)

Қосық шуўмағындағы гәп қурылыслары бирдей еки ямаса ден артық қатарлардан жасалған параллелизмлер:

Искәндәр Зулхарнайын киби дәўранлы,  
Ҳәзирети Сулайман киби пәрманлы.

(«Бардур» қосығынан)

Тентекке — жудырың, мәжгүнге — урыш,  
Жиллите — тәбәләш, палғанға — тутиш,  
Бедәўге — йуўырыш, буўданға — йуриш,  
Ябыға хәм қуйрық билән ял керәк.

(«Керәк» қосығынан)

3) Еки ямаса екеўден артық биргелки қурылыстағы шуўмақлардың қосылас жайластырылуы нәтижесинде жасалған параллелизм:

Тийеклиде — Бахыт, ыргақлы — Айжан,  
Бақанлыда — Айша, кенегес — Балжан,  
Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан,  
Булардың бәршеси сәндан садаға,  
Бессары Нурбийке, Айбийби билән,  
Шүйитте Ырысбийке, Жанбийби билән,  
Қазаяғлы Жаңыл, Хұрбийби билән,  
Буларның бәршеси сәндан садаға.

(«Садаға» қосығынан)

«Параллелизм усылын қоллануы арқалы автор өзиниң айтайын деген пикирин өткірлестиреди, айқынластырады» (8, 159). Пикирди өткірлестириў, сүүретлеўди айқынластырыў ушын Әжинияз гейде адамзатқа тән қубылысларды тәбиятқа тән қубылысларға салыстырып, образ дәреғиўдиң параллелизм усылынан пайдаланады:

Қыз бала кемала келсе,  
Алмадек пишкәнә мегзер,  
Мәўжирип аққан дәрьядай,  
Толысып ташқана мегзер (15, 89).

«Мегзер» редибли қосығының бул шуўмағында Әжинияз хәр тәрәплеме камалатқа келип, бой жеткен қыздың образын пискен алмаға, толысып аққан дәрьяға салыстырып параллель қойыў арқалы айқынластырды, көркем пикирди өткірлестиреди. Биз бир нәрсени есте сақлаўымыз керек. Параллелизм дегенде тек ғана синтаксислик параллелизмлерди түсинип шекленбеўимиз керек. Мысалға, жоқарыдағы «Мегзер» редибли қосығынан алынған шуўмақта сөз дизбеклериниң яки қатарларының қурылысында синтаксислик параллелизмге тән биргелкилик сезилмейди. Бул шуўмақта жетекшилик орын сүүретлеўдеги параллель жүргизил

пикирлерге тийисли. Шуўмақтағы параллелизм төрт сызық бойынша раўажландырылған: бириншиси — тән дүньясы да, жан дүньясы да ҳәр тәрәплеме камалатқа жеткен қыз, екіншиси — сол қызға уқсап пискен алма, үшіншиси — сол қыздың меҳириндей маўжиреп аққан дәрья, төртіншиси — сол қыздың жылўа-назындай толысып аққан ағыс. Сүүретлеўдеги усы төрт көринис шайыр тәрәпинен параллель алып барылады, жарысқа түсириледі, жуўмағында пикирдің образлы берилиўи күшейип, көркем мазмунның тереңлесіўи жүзеге келеди.

Шайырдың «Еллерим барды» қосығындағы төмендеги қатарларда да үш көринис параллель бағдарда сүүретленеди. Бунда да жетекши күш сүүретлеўдің бири-бирине салыстырмалы параллель алып барылыўында жәмленген:

Сүйрик саўсағында периўза йүзик,  
Беллери қыналған бир қысым нәзик,  
Хәр қолында алтын-гүмис билезик,  
Салланып мәс гезен қызлары барды (15, 36).

Қосықтың биринши қатарындағы «периўза жүзикли сүйрик саўсақ» «бир қысым қыналған беллер» хәм «алтын-гүмис билезикли қоллар» ға, қатарма-қатар қойып сүүретленип қарақалпақ қызларының салтанатлы саўлаты бәлент лапыз бенен жырланады.

Биз мысалға алған «Мезгер» редибли қосығындағы шуўмақта бир қубылыстың сапалық қәсийетиниң екінши қубылыстың сапалық қәсийетине уқсаслығы салыстырылып, «Еллерим барды» қосығындағы шуўмақта бир предметтиң бақалы белгилери екінши бир предметлердиң бақалы белгилерине қатара қойып сүүретленип, унамлы тәрәплери параллель жарыстырылып параллелизм иске асырылғанын көрип өттік.

Филология илимлериниң докторы Қ. Мақсетов «Қарақалпақ епос» атлы мийнетинде шығарманы жоқары көркемлик дәрежеге алып шығатуғын теңеў, эпитет, метафора, нақыл хәм мақаллардың қатарында қайталаўларға да айрықша әҳмийет береді, хәм оның жүз жыллар даўамында көркемлеў қуралларын излегенин, өз турмыс тәжирийбеси, таланты тийкарында усындай сүүретлеў қуралларын тапқанын (62, 26) атап өтеди.

Қарақалпақ дөстанларында жийи ушырасатуғын, Қ. Мақсетов айрықша әҳмийет берген фигураның бир түри — қайталаўлар Әжинияздың лирикалық қосықларында да көп гезлеседи. Әжинияз пикирдиң тәсирин еле де күшейтиў ушын сүүретлеп атырған нәрсени яңы қубылысты бир неше рет қайталап, тәкирарлайды. Бул усылда сөз қубылысқанын қубылысқанын қайталаў менен шекленилген сөз ал, қосық қатарында келген сөз я болмаса сөз дизбеги де қайталануы мүмкин.

Мақсетов қарақалпақ дөстанларындағы қайталаўлар ҳақ-

қында «Бизлер «қайталаулар» деген термин астында қарақалпақ дәстанлары яки халық қосықларындағы поэтикалық шуұмақлардың басында қайталанатын образлы қосық қатарларын түсінеміз (62, 26), — деп жазады.

Белгили фольклорист алым Қ. Мақсетовтың дурыс көрсеткеніндей қарақалпақ халық ауызеки әдебиятында фигураның би түри болған қайталаулар күтә көп муғдарда ушырасады. Мәселен, «Едиге» дәстанынан алынған мына қатарлар қайталаулардың әжайып үлгиси:

Мен қаршыға, сен лашын,  
Мен бир суңқар, сен туйғын,  
Мен қара нар, сен ботам,  
Сен бузаушық, мен буғаң.

Сен қулыншақ, мен атаң,  
Мен ақ қошқар, сен қозым,  
Жалғаншыда бармең?  
Бозласалы жалғызым (38, 293).

Мысалға алынған толғау қатарларында «мен» сөзи алты рет «сен» сөзи алты рет қайталанып оқыушы хәм тыңлаушыдағы эмоцияны күшейтну үшін хызмет қылып тур.

Тийкарғы мәнилик жүклемелерди алып жүретуғын, айырым сөзлердің қайталануларына негизленген синтаксислик конструкциялар да фигураларға жатады (1, 169), — деп жазған еди Г. Л. Абрамович.

Сөз жайылар елдән-елә,  
Сөзлер шығар дилдән-дилә,  
Пәруаз етип гүлдән-гүлә,  
Барып пұтағына түсер (15, 13).

Әжинияздың «Түсер» редибли қосығынан алынған шуұмақтың биринши қатарының басындағы «сөз» хәм екнши қатарының басындағы «сөзлер» шайыр тәрәпиннен көркемлик мақсетке бағындырылып тәкирарланған. «Сөз» хәм «сөзлер» қайталанғанлықтан оқыушының дыққаты тийкарғы мазмун салмағы жүкленген қайталауға қаратылады. Усы шуұмақта «сөз» биринши орынға алып шығылған, сонлықтан, оқыушы яки тыңлаушы оған айрықша әхмийет берилгенликтен сөздің бақасы, қәдир қымбаты тууралы кенирек ой жууыртыуға мәжбүр болады.

Негизинде қайталаулардың қолланылуы өриси жүдә кен болып, оған метрикалық элементлер де киреди. Қосық өлшемлеріндеги қайталаулар хәм сөзлер (фонетикалық) үнлеслигиндеги қайталаулар өз алдына күтә кең көлемдеги изертлеулерди талап етеди. Усы зәрүрликлерди есапқа ала отырып, биз жумысымыздың бул бөлиминде Әжинияз қосықларындағы мәни отеноги жүклен

нетуғын қайталаулар тууралы ғана пикир жүритип шекленбекшимиз.

Қайталаулар Әжипияздың лирикалық қосық қатарларының кейинде ислетилетуғын жағдайларда ушырасады: «Айрылса» редибли қосығынан мысал:

Йигит қашшақ болур, сөхбети болмас,  
Ағайин-халықара иззети болмас,  
Мейлис — мәрәкада хұрмети болмас,  
Йигит қашшақ болуб, малдын айрылса. (15, 80).

Биринши, екінши хәм үшінши қатарлардың соңы «болмас» деген сөздің үш рет тәкирарланыуы пәтийжесинде жәмиетлик турмыс ҳаққындағы шайырдың философиялық пикири өткірлесип, лирикалық қахарманның өмир ҳаққындағы көзқарасларын тастыйықлап көрсетедн.

Әдебиятшылар арасында, егер қайталаулар қосық қатарларының басында келсе анафора, сонында келсе эпифора деп атау қәлипдескен. Ал, усы қосықтың төмендеги ски қатарының ортасында «айрылған» сөзи тәкирарланып қайталау ислетиледи:

Елинен айрылған дийўана болур,  
Ярынан айрылған бийгана болур (15, 80).

Әжипияз бир сөзди шуўмақтың басында, ортасында яки кейинде араластырып тәкирарлау арқалы да қайталауларды ислеп шығады. Шайырдың «Бардур» редибли қосығына пәзер салайық:

Бардур қыз жаўаны қашлары көман,  
Йүзин таққас етсең хұршийди табан,  
Аны көргенлердің ақлыны алған,  
Ләйли, Зүләйхадай хұрлери бардур (15, 39).

Бул шуўмақтың биринши қатарының басында хәм төртінши қатарының соңында «бардур» сөзи қайталанған. Ал, усы қосықтың мына шуўмағының биринши қатарының ортасында хәм төртінши қатарының кейинде «бардур» сөзи тәкирарланады:

Қыз-жаўаны бардур әдеп-икрамлы,  
Сәдептек дәндаллы, қуштек доҳанлы,  
Шийрин шекер сөзли, сүшик зибанлы,  
Сәнем киби қыпша беллери бардур (15, 39).

Әжипияз көркем қайталаулардан сүўретлеп атырған объектин өзиниң субъектив көзқарасын сәулелендириу, оны баҳалау өзи төрийплеп атырған көриниске тыңлаушыны яки оқыўшының дыққатын тартыу ушын пайдаланады.

Улыўма саны он алты шуўмақтан қуралған «Бардур» редибли қосығында «бардур» сөзиниң өзи редиф сыпатында он алты мәр-

те тәкирарланады. Буннан тысқары «бардур» сөзи қатарлардың басында, ортасында алты рет қайталанады:

«**Бардур**» қыз-жауаны қашлары кәман»,  
«Қыз-жауаны **бардур** әдеп-икрамлы».  
«**Бардур**» перийзады адма янақлы».  
«Йигитлери **бардур** Рустем сыпатлы».  
«Йигитлери **бардур** Рустеми дәстан».  
«Баҳадурь **бардур** йүзге сәра-сәр».

Көрип отырмыз, Әжинияз қарақалпақ халқының сулуы қызларының, батыр жигитлеринің айрықшалығына дыққатты күшейтіу үшін «бардур» сөзине айрықша мағана жүклеп он алты шуу-мақ қосықтың ишинде «бардур» сөзин жигирма үш рет тәкирарлайды.

Дүньяға келген бир пүтин қосықтағы шайыр пайдаланған хәр бир сөз, дәреткен сөз дизбегі, қатарлар яки шуу-мақ адам денесиниң мүшелери сыяқлы әхмийетли функцияларды атқарып турады. Егер ол өзиниң орнында пайдаланылса, қосық үшін керексиз сөз болуы мүмкин емес. Ал, керисинше, өз орнында ислетилмесе бир сөз яки сөз дизбегі, сондай-ақ, қатар яки шуу-мақ нүткил бир шығарманың көркемлик қунына нуқсан келтириуи мүмкин. Шайыр лирикасының көркемлик дәрежесин бақалау үшін фигуралардың және бир түри болған градация тууралы да пикир жүргизиўимиз тийис деп есаплаймыз.

«Градация — (латынша — gradatio, әсте-ақырын жоқарылау; gradus басқыш, дәреже) 1) қандай да бир процесстеги басқышлардың избе-излик пенен, әсте-ақырынлык пенен бөлистрилип жайластырылуы; 2) бир қатар сөзлердиң мәнилик хәм эмоционаллық белгилери бойынша күшейиўиниң яки хәлсизлениўиниң тәртип пенен жайластырылуынан туратуғын стилистикалық фигура» (106, 141).

А. Квятковскийдиң пикиринше, градация дегенимиз теңеўлердин, образлардың, эпитетлердин, метафора хәм басқа да көркем сөз қуралларының избе-изли түрде күшейтилиўи ямаса, керисинше, хәлсизлендирилиўи менен жуу-мақланатуғын стилистикалық фигура (57, 92).

Әжинияздың «Дәўран болмады» қосығының мына шуу-мағына нәзер салайық:

Әлип қәддим далдек болып бүгилди,  
Көзлеримнен қанлы яшым төгилди,  
Жол бойына қойған хасыл йүгимди,  
Базарға елткендей кәруан болмады (15, 38).

Шуу-мақтың биринши қатарында теңеў ислетиледи. Екинши қатардағы «қанлы яш» эпитети бул образлы көринисти және де

қынлайды. Биз образлы сүўретлеў кем-кем күшейип киятырған сеземиз. Бул избе-изли сүўретлеў шеңбериниң кенейиўи үшінши хэм төртинши қатарларда жоқары басқышқа көтеріледі. Ушінши қатардағы «жол» — адамға тек ғана бир мәрте берилетуғын өмирдин метафорасы. Ал, «қасыл йүк» болса — эпитетли метафора, яғный лирикалық қаҳарманның бойындағы талант, қосық шығарыу уқыбы, билимдилік, оқымыслылық, мәдениетlilik. Булар «қасыл йүк» эпитетли метафорасына жәмлендирилген. Шайырдың руўхый дүньясындағы дөрт хэм дебдиўлер усы үшінши хэм төртинши қатарларда хәўижленеди. Төртинши қатардағы «көрўан — дәўирдин, заманның, жәмийетлик дүзимниң метафорасы, ал, «базар» — хәр қандай бақалы, қуны жоқары затларды, хәркетлерди хэм қубылысларды қадирлейтуғын орын яки аўхамның метафорасы. Әпиўайы тенеўден басланған шуўмақтың қатарлары, эпитет, эпитетли метафора хэм метафораларға уласып, избе-из, шынжырма-шынжыр, басқышпа-басқыш образлы сүўретлеўдиң жоқары шыңына өрлеп күшейтилген.

Түркмен илимпазы Б. А. Гарриевтың пикиринше «Градацияның нызамына қарағанда бир зат сүўретленгенде ол бәрхә өседі, бәрхә кеңейеди» (33, 180). Биз «Словарь иностранных слов» китабында, А. Квятковский хэм Б. А. Гарриев келтирген анықлама хэм түсиниклердин дурыслығына Мақтымқулының «Ил гөзлер» қосығынан мысал келтирип және бир исеним арттырыуымыз мүмкин:

Зыбансыз даханлар, гөркисиз йүзлер,  
Сыя ғаш, оқ кирпик, ол гара гөзлер,  
Хич ерсиз гүрриңлер, манысыз сөзлер,  
Хылтадан даш чыкар, гүңу лал гөзлер (52, 115).

Мысалға алған шуўмағымызда сүўретленип атырған нәрсе кем-кем күшейтилип, бирдей сыпаттағы образлы тәрийплеў тәртибине бағындырылған түрде жәмлестирилип, тәсиршенлик мазмуну хэм эмоционаллық күши жоқарылап бармақта. Мақтымқулы градацияны шебер ислеткенликтен оны оқыўшы да, тыңлаўшы да қызғын қабыл етеди.

Белгили әдебиятларда градацияны климакс хэм антиклимакс деп екиге бөлип үйренилип киятыр. Биз көрип шыққан мысаллар градацияның климакс деген түри, яғный климаксте образлы сүўретлеў избе-излик пенен күшейип бара береді. Антиклимаксте болса, керисинше, образлы сүўретлеў әстелик пенен пәсеңлейди. Әжинияздың лирикалық қосықларына градацияның дәслепки түри (климакс) көбирек тән.

Градацияның бир түри болған климаксте сөз дизбеклериниң сүўретлеўдиң жайласыу тәртиби өсиўши, күшейиўши белгилермен көзге тасланады.

Бизлерге наз етип қашыны қақып,  
Дүмшеге суу қуйып, отыны яқып,  
Әдеп-икрам билән отырды бақып,  
Гумшадек ашылып күлди яранлар (15, 53).

Әжинияздың «Яранлар» редибли қосығынан алынған бул шуұмақта баймақлы ауылындағы бир үйдеги еки қыздың хәрекетти сүүретленеди. Климакс деген сөздің өзи грекшеден қарақалпақ тилине аударғанда, зэнги, текше, басқыш деген мағананы аңлатады екен. Шынында да Әжинияз шығармаларындағы градацияның көп қолланылатуғын түри климакслерди үйрениуі барысында сүүретленип атырған заттың, ұақыяның яки хәрекеттин басқышпа-басқыш, текшеме-текше жоқары өрлеп күшейтилгенинің гүуасы боламыз. Биз, егер де, градацияны түсиндириуі ушын климаксти басқышпа-басқыш өрлеуі, жоқарылау мағанасында сызылма тақылетте түсиндирер болсақ, еки қыздың хәрекетлеринин сүүретлениуі басқышлары төмендегидей көриниске ийе болар еди: биринши басқыш — «Бизлерге наз етип»; еккинши басқыш — «қашыны қақып»; үшінши басқыш — «Дүмшеге суу қуйып»; төрттинши басқыш — «отыны яқып»; бесинши басқыш — «Әдеп-икрам билән отырды бақып»; алтыншы басқыш — «Гумшадек ашылып күлди яранлар».

Егерде, биз, дыққат пенен нәзер салсақ, қызлардың хәрекетинин избе-из рауажландырылғанын көремиз. Бул избе-из рауажланыуы образлы сүүретлениулердин белгилли бир тәртипке тийкарланылып жайластырылыуына байланыслы күшейтиледи. Дәслепки бес басқыш сол шуұмақ ушын образлы сүүретлениудин бәнт басары болған алтыншы басқышқа, яғный «Гумшадек ашылып күлди яранлар» деген қатар ушын хызмет еткен. Оқыушы яки тыңлаушы ушын қызлардың «наз етип», «қашыны қақыуы», «дүмшеге суу қуйып, от жағыуы», «әдеп-икрам билән отырыуы» күнделик турмыста ушырасатуғын ұақыялар. Лекин усы ұақыялар шайырдың поэтикалық тили арқалы оларды толқытады, образлар дүньясында қыял етиуге мәжбүрлейди. Оқыушы хәм тыңлаушы ушын сол қызлардың «Гумшадек ашылып күлиуи» — өз алдына бир дүнья. Сонлықтан да шайыр оқыушы хәм тыңлаушы ушын эпийайылау көринислерди алдын ала сүүретлейди де, ал тийкарығы образлы мазмун жүкленген «Гумшадек ашылып күлди яранлар» деген қатарды усы шуұмақтың бәнт басары сыпатында пайдаланады.

Әжинияздың лирикалық қосықларында кеңейтилген градациялар да бар екени мәлим. Кеңейтилген градациялар пүтин бир қосықтың бойында қолланылатуғын поэтикалық усыл болып, онда көбинше климакс хәм антиклимакслер аралас пайдаланылады.

Әжинияздың «Бездирер» редибли қосығының биринши шуұмағындағы «хәррениң гүлден безиуи», «жұлдыздың түннен безиуи»



— климакс, екінші шуұмақтағы лирикалық қахарманның «өзін сабыр-қарардан безіуі», «хәррениң гүлден», «жұлдыздың үннен безіуі» не салыстырғанда — антиклимакс, ал, «сабыр-қарарының өзіннен безіуі» — климакс. Сондай-ақ, үшінші шуұмақтағы «жыланның иннен безіуі», төртінші шуұмақтағы «жанның өннен безіуі» — климакс. Оларға салыстырғанда бесінші шуұмақтағы «бегім Төребектің елден безіуі» антиклимакс болады. Алтыншы шуұмақтағы «Зийұардың диннен безіуі» — климакс, алтыншы қосықтағы градацияның жоқарғы шыңы. Себеби, лирикалық қахарман үшін оң жоқары түсиник — дин. Ислам тәлім-тәрбиесінің нәсиятлауы бойынша пикир етер болсақ, дүньядағы ең уаллы нәрсе дин болып есапланады.

Әжинияздың «Бир жапан», «Бир пәрий», «Яңлыды», «Қырмызы» редибли хәм басқа да бир қатар қосықларында кеңейтилген градацияның үлгілерін көриуге болады. Лекин, шайырдың лирикалық қосықларының жеке халында алынған шуұмақларында климакслик хәм антиклимакслик қубылыстардың бирликте келиулерін сийрек ушырастырғанымызды ескертип өткимиз келеди.

Градацияның барлық түрлерінде де, мейли, қосықтағы жетекшилик орынды климакс ийелеген бе, яки жетекшилик роль антиклимакске тийнсли ме, я болмаса климакс пенен антиклимакс араласып келеди ме, бәрибир, лирикалық қосықлардың хәммесінде де олар қосықтың көркемлик күшін еле де хәуижендириуге байланысly дәретилетуғынын умытпауымыз керек.

Тәбияттың рауажланыуы ыызамлылықлары хәм жәмийеттің рауажланыуы ыызамлылықларынын арасында қандай да бир уқсаслықлар бар. Дәрьялар гейде өз қаддинде ағады, гейде тасқынлап өз конарына сыймай хәуиженеди, ал гейде қайтып қалады. Адамлардың турмысы да бир тегис өтпейди: биресе қууанышлылықлары менен, биресе қайғы-қапашылықлары менен, биресе әделеликли әпиуайы ғалма-ғаллары менен алға илгерилей береди. Адам турмысындағы усындай хәр қыйлы толқынлардан ибарат қубылыстар шайыр дәретиушилигине тәсир етпей турмайды. Тәбият хәм жәмийеттеги бәрқулла өзгерип туратуғын қубылыстарға байланысly шайырдың жан дүньясында да гейде йошлы, гейде әпиуайы, базда кейпи түсинки халатлар пайда болады. Сондықтан ол дәреткен қосық қатарларындағы сөзлердің орналасуы тәртиби де өзгерип турады. Ал, сөзлердің орналасуы тәртибинин өзгеріуи болса сүүретленип атырған нәрсенин, хәдисенин, уақыя яки қубылыстың мазмунына ғәрезли. Әдебияттануында бундай «Гәптеги сөзлердің әдеттен тыс өзгеше тәртіпте жайластырылыуы инверсия деп аатлады» (1, 171). «Адамның әделеликли терминларининг русча-үзбекча изоҳли дуғати» аттапта «Инверсия (лат. inversio — орын алмастырыу сөзи) тәртіп бөлеклерининг грамматик нормадан тысқары жағдай

да қолланылыуына тийкарланған стилистикалық усыллардың би-ри» (125, 123), деп анықлама берілген.

Инверсия халықтың күнделікли сөйлеу тилинде оғада көп ушырасады. Инверсия жазба тилде де, гезлеседи, бирақ оның көркем шығармаларға көбирек тән қәсийет екенлиги анық. Сондай-ақ, прозалық шығармаларға салыстырғанда, инверсия, драмалық хәм поэзиялық шығармаларда басымырақ болады.

Қарақалпақ халқының классик шайыры Бердақтың «Екен» редибли қосығының мына шуўмағына нәзер салайық;

Хешким нәзер салмас бизге,  
Айтып турман, халқым сизге,  
Бул сөзди қалдырдым изге,  
Көп сөз зая кеткен екен (27, 132).

Егер де усы шуўмақтағы сөзлерди грамматикалық қәделерге тийкарланып гәп құрағанымызда жигерсиз, салқын қатарлар пайда болар еди. Мәселен мынадай:

«Халқым, бизге хешким нәзер салмас, Сизге айтып турман. Көп сөз зая кеткен екен. Бул сөзди изге қалдырдым».

Бердақ сыяқлы Әжинияз да көркем сөз шебери сыпатында негизги мәни жүкленетуғын сөзлерди грамматикалық қәделер белгилейтуғын орыннан тысқары жерлерге жайластырады. Бундай гәптеги сөзлердин орнын билип турып өзгертиу тийкарғы пикирди биринши орынға шығарыу ушын исленеди. Бул — бир тәрепи. Сондай-ақ, уйқас, буўын хәм ырғақ бирлигиниң сақланыуы ушын исленеди. Бул — екинши тәрепи. Гәптеги сөзлердин орны көркем пикирди биринши орынға шығарыу ушын өзгертилгени, соның менен бирге уйқас, буўын, ырғақ бирликлерин сақлау мақсетинде солай ислетилгенликтен оқыушы хәм тыңлаушының образлы сүүретлеуди қабыл етиу мүмкиншилиги кеңейеди. Бул — үшінши тәрепи.

Хошласып мен қалып, болдым интизар,  
Тәнимдә қалмады зәррәдәк мәдар.  
Мен аның ышқында болдым хоры-зар,  
Ақыл-хуўшым алып кетти шул пәрий (15, 11).

Әжинияздың «Бир пәрий» қосығынаң алынған бул шуўмақты қарақалпақ тилинин грамматикалық қәделерине бағындырып, оның нызамларына сәйкеслендирип қайтадан құрып шықсақ әпиұайы қара сөзлер келип шығады:

Мен хошласып қалып, интизар болдым,  
Тәнимдә зәррәдәк мәдар қалмады.  
Мен аның ышқында хоры-зар болдым,  
Шул пәрий ақыл-хуўшым алып кетти.

Егер дыққат пенен сер салсақ, лирикалық қақарманның алып кеткен», «қайран етип кеткен», оны «отқа алып кеткен» себеплердің сағалары да, тамырлары да сол «хошласыуы» ға барып тиреледи. Сүүретленип атырған ышқы драма-тикеди лирикалық қақарманның «хошласыуы» менен шекленип кеткен, ал тәрийлениуши «пәрий» диң «көзге яш алып хошласыуы» («Келип хошластылар көзге яш алып») менен биригип, өткерип кеткен. Драматизмнің раўажланыуының басында ашыққа қарап машыққа да ортақ «хошласыуы» турғанлықтан шайыр саналы кезде «хошласып» қал фейилин шуўмақтағы қатардың басына алып шығады. Буннан кейин ғана «мен қалып» сөз дизбегин жайластырады. Уақыяның избе-излигине қарап отырсаң, тап усы қатарлардағы сөзлердің орналастырылыуы тәртиби менен байланысы бар екени сезиледи. Биринши қатарды оқыған оқыушының, яки тыңлаған тыңлаушының көз алдында лирикалық қақарманның үш қалаты сәўлеленеди:

- 1) хошласыуы («хошласып»)
- 2) қалыуы (нәйлаж — Б. Г.) («мен қалып»)
- 3) интизар болыуы («болдым интизар»)

Ал, енди, мысалға алынған қатардағы «болдым» фейил сөзиниң «интизар» келбетлигиниң алдында жайластырылыуы мәниси — бириншиден, «болдым интизар» деген формада пайдаланылса сол қатардың жуўмақлаушы бөлимине көтериңки пәт бағыш етиледен, қандайдур салмақлы интонация пайда болады. Егер де, «интизар болдым» деп қолланылса бундай қәсийетлерден айырылып қалар еди. Екиншиден, «болдым интизар» деп орналастырылып қалықтан уйқас бирлиги ҳәм уйқас рәңбәрәңлиги менен тәмийин алынған. Қарап көрейик:

«болдым интизар»,  
«зәррәдәк мәдар»,  
«болдым хоры-зар».

Ал, егер, фейилди баянлаушы сыпатында қосық қатарларының кейинне қойсақ, бириншиден — уйқас бирлиги бузылар еди, екиншиден — рәңбәрәң уйқастың орнына әбигер, күтә әпиуайы уйқас пайда болады. Мысалға:

«интизар болдым».  
«зәррәдәк мәдар».  
«хоры-зар болдым».

Мысаллар келтирилип атырған шуўмақтың екинши қатарында шайыр оқыушылардың дыққатын «тәнимде қалмады» сөзиниң ауыстырады («Тәнимде қалмады зәррәдәк мәдар»). Негизинен, «тә-

нимдә» сөзиниң гәптиң басында орналастырылыуы грамматикалық қәделерге сәйкес келеди, лекин, «қалмады» феилиниң гәптиң ортасында жайластырылыуы, бул да — шайырдың алға қойған мақсетине бағындырылған. Егер, «қалмады» феилин гәптиң кейнине баянлауыш сыпатында апарып қойған жағдайда («Тәнимдә зәррәдәк мәдар қалмады») жоқарыдағыдай уйқас бирлиги хәм уйқас рәнбәрәнлигине нуқсан келер еди. Салыстырайық:

«болдым интизар» — «интизар болдым»

«зәррәдәк мәдар» — «мәдар қалмады»

«болдым хоры-зар» — «хоры-зар болдым».

Нәтийжеде шуўмақтағы қатарлардың оқыўшыға болған тәсир күши күтә азайып, көркемлиги жарлыланып қалар еди.

Усындай хәм усыған жақын пикирлерди үшінши хәм төртинши қатарларға да айтыўымыз мүмкин.

Инверсиялардың Әжинияз шығармаларында күтә жийи ушырасатуғыны шайырдың хәмме қосықларына тән қубылыс. Әжинияздың лирикалық қосықларын инверсияларсыз көз алдымызға келтириўимиз де қыйын. Себеби, инверсиялар дәртли тебиренислер хәм толғаныслар, бахытлы тебирениўлер, күйиниў хәм сүйиниўлер, айралық хәм сағыныш бар жерде дүньяға келеди. Лирикалық қосықлардың ҳақыйқый мазмуны да шайырдың ишки кеширмелериндеги усндай қубылыслардан басланады.

## II Бап

### ШАЙЫР ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ҚОСЫҚ ҚУРЫЛЫСЫНЫҢ БАЗЫ БИР МӘСЕЛЕЛЕРІ

#### 1. АЛЛИТЕРАЦИЯЛАР

Белгилі алым, академик В. М. Жирмунский «...тилдегі сес-  
ер шайыр үшін мәніссіз бір нәрселер емес... тәртіпсіз шау-  
ымлар емес... ал олардан пайдаланыу — көркем тәсір етіудің  
мийетлі усылы. Поэтикалық тилдегі сеслер тәртіпке түсіріл-  
ін хәм шөлкемлестірілген болады, сеслер арнаулы түрде таң-  
ап алынғанлығы хәм жайластырылғанлығына байланысly поэти-  
лық сөз прозалық сөзден кескин өзгешеликке ийе болады» (47,  
1), деп жазған еді.

Әйемгі түрк қағанлығының ядыгерлиги — Орхон — Енисей  
жазба естеликлерин оқып отырып, усы тасқа жазылған шығарма-  
да қандайдур поэтикалық нызамдылықтың бар екенін сезиуіге  
болады:

Тәңри тег, тәңриде болмыш,  
Түрк Билге қаған,  
Бу едке ол турғым,  
Сабымын түкти еситкид (39, 7).

Мысалға алған бул төрт қатарымызда уйқас көрінбейди. Би-  
рақ усы төрт қатар оқылғанда, құлаққа еситілгенде сылдырлап,  
жүйіп жағымдылығы менен өзине тартады. Бундай мысаллар-  
да әйемгі түрки тиллес халықлардың жазба естеликлеринен  
қалыптасқан уйқастың көп ушыратыуға болады. Урыста набыт болған батыр ини-  
иш Жул Тегиннің хұрметине ағасы Билге қаған тәрепинен жазыл-  
ған бул жазба естеликтегі төрт қатардың салтанатлы оқылыуы-  
ның хәм еситилиуинин сыры мынада: биринши қатардағы «тәң-  
ри», «тег», «тәңриде», екінши қатардағы «Түрик», үшінши қа-  
тардағы «едке», «турғым», төртінши қатардағы «түкти», «еситкид»  
сөздериндегі «т» хәм «д» сеслери хәр бир қатарда жийи-жийи үн-  
ді еситиледи, уйқастың жоқлығын билдирмей пүткіл төрт қа-  
тар хұқимдарлық етеди.

Тууысқан түркий тиллес халықлардағы сыяқлы қарақалпақ халық аўызеки әдебиятында да сеслер ойынына қурылған бундай қатарларды көплеп ушырастырамыз.

1. Тахтаөпир тақыр-туқыр, (т-4, р-3, қ-2, к-1, х-1)  
Тағалы торы тепсинер (т-3, р-2, ғ-1)
2. Қарағай ағаш қатты ағаш, (қ-2, ғ-3, т-2)  
Қабығын алсаң тал болар (қ-1, б-2, ғ-1)
3. Тың-тыңға тумау тийгендей, (Т-4, қ-3)  
Пышыққа пишен артқандай (п-2, ш-2, қ-3)

Нәзеринизге усынған мысалымыздың бириншисинде «т», «р» сеслериниң (әсиресе «т» сесиниң), ал, екиншисинде «қ», «ғ» сесиниң, үшіншисинде «т», «қ» хәм «п», «ш» сеслериниң хуқимдарлығын — үнлесил бирин екиншиси, екиншисин үшіншиси демеп, айрықша пәт берип турғанын көремиз.

Бундай қубылыслар халықтың күнделикли сөйлеу тилинде де, тек поэзиялық емес, прозалық хәм драмалық шығармаларда да ушырасыуы мүмкин. Көркем шығармалардағы биргелки дауыссыз сеслердиң қайталанып қолланылыуы әдебияттануы илиминде аллитерация деп аталады. «Аллитерация (лат. ad — жанында, қасында, litzega — хәрип; хәриплес) биргелки дауыссыз сеслерди тәкирарлап қолланыу арқалы көркем сөздиң тәсирлилигин күшейтетуғын әдебий усыл. Аллитерация пүткил дүньядағы халықлардың поэзиясы хәм әдебиятында ушырасады» (57, 18), — деп түсиник береди А. Квятковский хәм ол Гомердиң, Гезиодтың, Горацийдиң, Вергилийдиң, сондай-ақ, Европалы шайырлар Дантениң, Петрарканың, Ронсардың хәм Шекспирдиң қосықлары да аллитерацияға оғада бай болғанын айтып өтеди.

Қарақалпақ халық дәстанларындағы жыраулар жырлайтуғын қосық қатарларының, терме хәм толғаулардың узақ әсирлер дауамында сақланып бизге жетиуінде, олардың тәсир күшиниң сапалылығында аллитерацияның тутқан орны айрықша. «Қоблан» дәстанындағы (Қарақалпақ фольклоры, VIII т., Нөкис 1981) Қобланның минген аты Торыға марапат айтып:

Қолтығында қанаты,  
Ырғы-ырғы торы атым,  
Ойларға тиккен отаудай,  
Туяғы сулыу Торы атым,  
Қаққан қазық секилли,  
Аяғың сулыу Торы атым  
Тақырдан гартқан салмадай,  
Мойының сулыу Торы атым (129).

— деген мақтауындағы биринши қатарында еки «қ» бир «ғ», еки «т» бир «д» дауыссыз сеси, екинши қатарда үш «р», еки «ғ», еки «т» дауыссыз сеси, үшінши қатарда еки «т» бир «д» дауыссыз

есі, төртінші қатарда үш «т», бесінші қатарда бес «қ» бір «к», алтыншы қатарда екі «т», жетінші қатарда үш «т» екі «д», екі «р», екі «р», сегізінші қатарда екі «т» дауыссыз. сеслеу үнлесіп, қайталанып келгенліктен сыңғырлап еситіліп, тыңдаушыда жағымлы тәсірленіушілік пайда етеді.

Әйемгі түркий халықлар поэзиясында тийкарғы поэттехник арал уйқас емес, ал, аллитерация болғанын өз уақытында В. В. Иванов айтып кеткен еді. Ол қазақ поэзиясы туұралы пикирлерінің бирінде «гейде әйемгі тюрк ритмикасының ыызамлылықтарының, яғный аллитерация, акrostих хәм ишки уйқаслардың айынып излери ушырасады» (99, 24), деп жазды.

Аллитерацияның қолланылуы өриси туұралы А. М. Шербактың мынандай бахалы пикири бар: «Қиши Азия, Қавказ, Поволжя, Шығыс Түркстан хәм Орта Азияның орайлық бөлими тюрктеринде аллитерациялар негизинен халық поэзиясы жанрларында шырасады хәм кең түрде ен жаймаған. Сибирь хәм Алтай тюрктеринде болса аллитерация поэзияның барлық жанрларында кеңен таралған, шәртли түрде болады» (129, 144—145).

Көпшилиқ илимпазлар Әжинияз қосықларындағы музыкалықтың, қулаққа жағымлы болып еситилиуінің сырларын араб-парсы сөзлерин көп пайдаланыуларынан излейди. Ә. Пирназаров Әжинияздың лирикалық қосықларындағы шеберліклер туұралы пикирлерінің бирінде, Әжинияз тап сол шет тили лексикасы жоқ поэтикалық мүмкиншиликке ийе болғанын сезгенліктен өз қосықларына сөзлерди алып кирди» (97, 81), — деп араб-парсы лексикасынан киритилген сөзлерди мысал сыпатында усынады.

Көрип отырғанымыздай бундай сөзлерди пайдаланыу бизиң поэзия хәққындағы тенденциямызға қайшы келмейди, ал улыуы... рауажландырады... ол өз қосығына араб-парсы сөзлерин музыкалы көринисти байытуу ушын алып кирди» (97, 81), — деп пикирин дауам етеди Ә. Пирназаров.

Бизиң ойымызша, Ә. Пирназаровтың араб-парсы сөзлерин айықша орынға қойып «тап сол шет тили лексикасы жоқары поэтикалық мүмкиншиликке ийе болғанлығы ушын» Әжинияз өз қосықларына киритти, деген пикири сәл үстиргинлеу айтылған. Бул ойында биз В. Маяковскийдиң «...ески шайырлар аллитерациялардан тийкарынан сөздиң жағымлы хәуазлылығын, музыкалылығын тәмийинлеу ушын пайдаланған» (75, 85), деген пикирин елетип өтемиз. Дурыс, араб-парсы сөзлериниң Әжинияз поэтикалық лексикасының хәм қосық қатарларының музыкалылығын байытууда үлеси бар. Бул — бир тәрепи ғана. Бизиң пикирйимизше, араб-парсы сөзлерине хәдден тыс артықша баха берилип, нәтижесінде, жоқары поэтикалық потенциалға ийе түркий халықлардың поэзияның ишинде қарақалпақ халық поэзиясының әйемнен киятырып усыллары умытылып, тасада қалмауы керек.

Себеби, К. Мәмбетовтың дурыс еслетип өткениндей «Аллитерация шығарманың интонациялық гармониясын күшейтеди... Аллитерация үлгилери бизиң ерте дәуірдеги әдебиятымыздың үлгилеринде, терме-толғауларда оғада шебер қолланылған (72, 122).

Қазақ илимпазы З. А. Ахметовтың поэтикалық тилдегі музыкалылықты тәмийинлейтуғын аллитерациялар, ассонанстар хәм ишки уйқаслар ҳаққында айтқан пикири күтә әҳмийетли: «Сеслик қайталаулар сиңирілген аллитерациялар хәм ассонанстар, ишки уйқаслар жырдағы келтирилген қатарлар ушын музыкалылыққа бай қурал хызметин атқарады, қосық тилиниң әлұан түрли жанлап еситилиўи тәмийинлейди, поэтикалық тилге әжайып сыңғырлы, күшли музыкалылық инам етеди» (5, 281).

Бундай қәсийет хәм қубылыстар З. А. Ахметов жазғанындай тек ғана халық аўызекі әдебиятында емес, классикалық әдебиет үәкиллеринде де ушырасатуғыны сыр емес. Қарақалпақ әдебиятының классик шайыры Әжинияздың «Хәрқимсәниң яры болса» деп басланатуғын қосығынан еки қатар мысал көрип өтейик:

Сөйлер сөзи болып шийрин,  
Өзи турып көзи күлсин (15, 6).

Бул қатарлардағы биринши қатарда еки «с» хәм бир «з» менен бир «ш» даўыссыз сеси, екинши қатардағы еки «з» хәм бир «с» даўыссыз сеслери өз-ара үнлесип ишки биргеликти пайда етип тур. Жуўмақланған сөз дизбеклериниң, көркем гәптиң ишки құрылысында өзине тән қандайдур әжайып музыкалылық, сыңғырлы дүньяға келген. Ишки уйқастың қандай да бир белгилери сезиледи.

Түркмен әдебиетшысы Р. Режебов аллитерацияны әдебиет әминиң элипбеси (100, 303) сыпатында жоқары бағалайды. «Қағыйда бойынша, — деп жазады ол, — аллитерация қосық қатарындағы даўыссыз сеслердиң үнлеслиги, басқаша айтқанда, бир даўыссыз сестиң бир пүтин қатар даўамында бир неше рет қайталаныўы... Бул туўралы... және де анығырағы, бир неше рет қайталанған даўыссыз сеслер белгиле бир, избе-излиликке бағынып, қәде бойынша қайталаныўы керек. Егерде олардың бирипшиси сөздиң басында, екиншиси ортасында, үшиншиси соңында қайталанса, аллитерация хәм үнлеслик туўралы гәп болыўы мүмкин емес. Аллитерация дегенимиз, ол — даўыссыз сестиң қосық қатарындағы бир неше сөздиң басында қайталаныўы» (100, 303).

А. Квятковскийдиң пикиринше «Аллитерацияның қосықтағы бир жөнекейлигин хәм турақлылығын шайырдың көркемлик такты менен өлшем сезимталлығы анықлайды: оннан пайдаланыў қағыйдасы жоқ хәм болыўы мүмкин емес» (57, 18).

Биз еки илимпаздың да пикирлерине сүйенген ҳалда Әжинияз лирикасының тәсирлилиги хәм музыкалылығында аллитерация



лардың да айрықша орны бар екенін атап өткіміз келеді. Дурыс, араб-парсы поэзиясы үлгілерінің тәсири Әжинияз лирикасының поэтикасында сезилерлі дәрежеде ұшырасатуғыны бизің көпши-лигимізге мәлім. Бул туұралы К. Мәмбетовтың, А. Муртазаевтың, Қ. Байниязовтың, Б. Қәлімбетов хәм басқа да алымлардың бир қатар бақалы пікірлері баспасөз бетлерінде жарияланды.

Әжинияздың дәретіушилиқ уллылығы — шайырдың әйіемги ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған көркем сөз сап-лаудың шеберліклерін, усылларын өзинше өзлестіріп хәм ра-уажландыра билиўінде. Илимпаз Ә. Пирназаров «...Әжинияз қо-сықларындағы өлшем бирліклері хәм сеслердің жайласыу қуры-лысын изертлеудің өзи поэтика бойынша арнаулы тема болар еди» (97, 93), деп жазды «Мастерство Ажинияза» мийнетінде. Шайыр қосықларының көп муқамлы жилуалы көп сазлылығының сырлары лирикасындағы уйқаслардың, бууынлардың, ырақлар-дың, редифлердің санәуанлығында ғана емес, ал, бизің көпши-лигиміз оншама дыққат аудара бермейтуғын аллитерация, ана-фора, ассонанс, диссонанс элифора хәм басқаларда жәмленген.

Базыбир илимпазлардың пікіринше араб-парсы поэзиясының тәсири нәтийжесінде түркий тиллес халықлардың әдебиятында аллитерацияның әҳмийети кемип кеткен. Түркий тиллес халықлар поэзиясының қосық қурылысы бойынша бақалы мийнетлердің авторы М. Хамраевтың жазыуына «Аллитерация әйіемги тюрк (халықлардың — Б. Г.) қосықларындағы өзинше бир түр болса да поэзиялық формалардың жетилисиуі хәм рауажланыуына бай-ланыслы оның әҳмийети әсте-ақырын пәсейеди, әсиресе араб-пар-сы поэзиясының тәсири салдарынан аллитерацияның орнына көп-керлі, көп бууынлы рифма (уйқас) жайласып алды» (117, 115).

Деген менен М. Хамраевтың пікірине қарап, ерте дәуірлерде түркий тиллес халықлардың поэзиясында көп бууынлы уйқас бол-ған, олар араб-парсы поэзиясының тәсирінде пайда болды, де-ген бир тәреплеме жуўмақ жасауымызға болмайды. Ал, керисин-ше, түркий халықлар поэзиясының хәммесине де тән аллитерация-лар көп бууынлы уйқаслардың басланғыш сағасында турды деп-санауымыз мүмкин. Бул туұралы М. Хамраевтың өзи де сеслик-санаулар уйқастың ең биринши қәдемлері, әуел басы (117, 112) екенлигин ескертеди.

Әжинияздың лирикалық шығармаларында дауыссыз биргелкі-лердің қатара жайласқан сөзлердің басында үнлесип келиуле-ні ұшырасады:

Қашы қәлем қабақлары қырмызы (15, 23).

«Қырмызы» редифли қосығынан алынған бул қатардағы хәр-біреуі «қ» дауыссыз сесі менен басланып, үнлесип қайталанған. Бір сөзден ғана ибарат бул қатарда «қ» дауыссыз сесі бес рет

үнлеседи. Усы қатардың ишки құрылысына системалылық бағыш-лап турған «қ» дауыссыз сесі «қашы», «қәлем», «қырмызы» сөз-леринің басында, ал «қабақлары» сөзинің басында хәм ортасын-да келтирилген.

Әсиресе шайыр қосықларында сөзлердің басында үнлесип келетуғын «қ» дауыссыз сесинің өзине уқсас «х», «к» яки «ғ» дауыс-сыз сеслери менен үнлесип келетуғын жағдайлар жиий гезлеседи:

**Қара қашлы Хийұалы қыз.**

(«Хийұалы қыз», 29-бет)

**Көп қайғырсаң көзлериңе нәм толар.**

(«Бар енди», 28-бет)

**Қәлем қашлы хош қылықлы нигарым.**

(«Неге келмеді?», 29-бет)

Бундай уқсас дауыссыз сеслердің қатнасыуында жасалған ал-литерацияларды «ш», «з», «с» хәм «ж» дауыссыз сеслеринің үн-лесип келиулеринде де көриуимізге болады:

**Шийрин шекер сөзлі, сүшик зибанды.**

(«Бардур», 39-бет)

**Жырақ сақлағайсаң шайтан шәринен.**

(«Жақсы», 38-бет)

Дәслепки мысалда үш «ш», еки «с» хәм еки «з» соңғы мысал-да бир «ж», еки «с» хәм еки «ш» дауыссыз сеслери үнлесип, өзле-ри пайдаланылған қатарларда өз-ара сәйкесликті, яғный гармо-ниияны дүзген.

Қырғыз илимпазы Қ. Рысалиев «Қырғыз ырларының строфи-калық тузулушу» атлы мийнетинде аллитерацияның әҳмийети туу-ралы... Аллитерация хәм сеслердің тармониясы хәр бир қосық қатарының ҳауазлылығын, жағымдылығын күшейтип турууы тийис» (101, 116), деп жазған еди.

**Қара көзи гәўдар киби жаўдырап,  
Кийген тоны көрген сайын жалтырап,  
Өңир моншақ, хәйкел тағып сылдырап,  
Сүзип қәлем қасын қақар гөззаллар.**

(«Гөззаллар», 8 бет)

Әжинияздың бұл шуұмағында хәр бир қосық қатарының қауазлылығын, жағымдылығын күшейтип турған, шынында да аллитерация хәм сеслердің гармониясы. Сөз басы хәм орталарында теңдирарланатуғын уқсас дауыссыз сеслердің («қ», «к», «ғ») үнлесіулері аллитерацияның қосық қурылысындағы жетекшилик әхмийетин күшейткен.

Әжинияздың қосық қатарларында дауыссыз сеслердің қайтадануы арқалы жасалған аллитерацияларды көріуіге де болады:

Әлли, әдепли, әрканлы.

(«Түсер», 13 бет)

Атаң аталықты, атың — Бийбигүл.

(«Бийбигүл», 20 бет)

В. Маяковский «Как делать стихи?» атлы мақаласында аллитерациялардан күтә итиятлылық пенен пайдаланыу кереклигин ескерте отырып «Мен өзим ушын ең әхмийетли сөзлердің айрықшаланып турыуы ушын, аллитерациядан пайдаланаман» (75, 35), — деп жазған еди.

Әжинияз аллитерацияны пайдаланғанда оларды белгили бир поэтикалық мақсетке бағындырғанын көриуімізге болады. Шайыр аллитерацияны өзи айрықша әхмийет берген сөзлердің этирапында қурады. Мысалға, «Еллерим барды» қосығындағы базы-бир аллитерацияларға дыққат аударайық:

Сорасаң елимди Қожбан бизлерден,

Қалпағы қазаңдай еллерим барды.

Қөте шықса, кеширіңлер сөзлерден,

Қытай, Қоңырат атлы еллерим барды (15, 35).

Қазақ елинде мырза Қожбан Әжиниязға шайыр болсаң қарақалпақ халқын тәрийплеп бер деп өтиниш қылғанда, шайыр «Еллерим барды» қосығын дуұтарын қолға алып, сол өтиниш етилген уақыттың өзінде дөреткен, деген мағлыұматлар бар екени мәлим. Әлбетте, қарақалпақ халқын тәрийплеу тийис пайытта Әжинияздың санасында, пүткіл ақыл-хуұшында «қарақалпақ» деген үлкен түсиник, усы сөз хұкимдарлық етип турады. Шайыр хәм бир сөздің хәр бир қатарды, хәр бир шуұмақты баслағанда хәммесине де мазмун болып туратуғын, пикирлердің, суұретлеулердің бәрине де бағдар силтейтуғын усы «қарақалпақ» деген сөз болады. Көркем сөзлердің барлығы да «қарақалпақ» деген сөз көп айтылмағанда, усы сөздің этирапына қурылады. Егер, шынында да сөздің мәніси тийкарынан айтылуы хәм еситилиуі арқалы түсинилеудің болса, онда, сөз сессиз болыуы мүмкин емеси бәримізге де белгили. Ал, «қарақалпақ» сөзінде «қ» дауыссыз сесі жетекшилик әхмийетке ийе. Қосықта импровизаторлық талап етилген жағ-

дайда шайыр қандай да бир сестин, сөздин хәм пикирдин бағдарында өз талантының хәуижин көрсетеди. Себеби, бундай ўақытта жүдә көп ойланып отырыу мүмкин емес. Әжинияздың импровизациялық уқыбына бағдар берип турған тийкарлардың бири «қарақалпақ» деген сөз хәм «қ» даўыссыз сеси еди десек те болады. Дурыс, қосықтың биринши қатарында тек ғана бир «қ» даўыссыз сеси бар («Қожбан»). Бул, бириншиден — Мырза Қожбанның дыққатын өзине қаратыу, екиншиден — келеси қатарлардағы «қ», «ғ», «к» сеслерине үнлестириу жолы. Мысалдың екинши қатарында даўыссыз еки «қ» хәм бир «ғ» сеслери үнлеседи («Қалпағы қазандай»). Бул қатарларда «қарақалпақ» деген сөз аталмаса да «қалпағы қазандай» деген сөзлер үлкен көтеринкилик пенен айтылады, усы сөзлерге күшли пәт, епкин бериледи, нәтийжеде «қарақалпақ» деген түсиник пүткил санамызда турады. Сондай-ақ, келеси қатарларда қайсы бир сөз «қ» даўыссыз сесинен басланып кейинги сөзлердеги «қ» сеслерине үнлесип келсе де «қарақалпақ» деген сөзди, түсиникти еслетип турады. Бул үнлесликлердин түсиниклилеу формасын төмендегидей қылып көрсетиуе болады:

- 1) Сорасаң елимди  
 Қожбан бизлерден  
 Қалпағы  
 қазандай еллерим барды  
 Қөте  
 шыңса  
 кеширинлер сөзлерден  
 Қытай,  
 Қоңырат атлы еллерим барды
- 2) Атқа  
 шыққан ашамайлы —  
 қыятта,  
 Қолдаулы — мүйтениу —  
 барлық  
 Қоңыратта,  
 Қытай  
 Қышшақ  
 Кенегеснү  
 маңғытта  
 Ат көтермес белли  
 беглери барды.

Биз жоқарғы мысалларда Әжинияздың Маяковский сыяқлы аллитерацияны өзи айрықша мәни жүклеген сөзлердин әтирапында алып баратуғынын айтып өткен едик. Бул пикиримизди бек кемлеу ушын шайырдың аты аталған қосығынан және мысаллар келтирейик:

Қосықтың биринши шуўмағында «қ» хәм соған уқсас даўыссыз сеслер «қалпағы қазандай» сөз дизбеги хәм ондағы «қ» даўыссыз

сесине ғәрезли түрде ислетилген еди. Усындай белгилі бір ізбенілікке бағындырыу хәм ғәрезлилик хәзирги көрсетип атырған мысалымызда да бар. Биринши қатардағы бир «ғ» («ғаным»), бир «к» («көрсө») хәм еки «қ» («қайнап, йошқан») дауыссыз сеслери екннши қатардағы «қалпақтың қалқанлы» деп келтирилген сөз дизбегиндеги төрт «қ» дауыссыз сеслерине бағындырылып, ишки бир тутаслықты пайда еткен. Қарақалпақ халқында елди қорғайтуғын ҳақыйқы мәрт, азамат жигитлер бар деген мағананға айрықша жоқары руўх бағышлау ушын ислетилген. Егер де «Қалпақтың қорғаушы жигити барды» деп аллитерацияландырып келтирилгенде де тексттегидей күшли руўх сезилмес еди. Себеби, «қалқан» оқ қайтарыушы хәм апаттан аман алып қалушы қәсийеттиң символы.

Әжинияз «қарақалпақ» сөзине айрықша әҳмийет бергенин «Қалпағы қазандай еллерим барды», «Аты қарақалпақ еллерим барды», «Қалпақтың қалқанлы жигити барды», «Қалпақтың көмийне Зийұары барды» деп келтирилген қатарларынан сезиўимизге болады. Шайыр «қарақалпақ» деген сөздеги «қ» дауыссыз сесиниң эзинен хәр қыйлы сапа мазмунларын излегенликтен усы сөз хәм оған уқас сеслер айтылатуғын сөзлерди көп пайдаланған болыуы да мүмкин.

- 1) Көлинде бар  
қасқалдағы, үйреги  
Қуулары,  
ғазының пүтин бүйреги,  
Дуньяның аңлары көлимде барды.
- 2) Қырында  
қызарып пискен  
геўирек.  
Қауындай мазалы жемисим барды. (15, 35—35)

Әжинияз шығармаларындағы аллитерацияларды үйренгенимизде, әлбетте, биз, шайырды тек ғана сеслер үнлеслигин қуулаушылықта айыпламауымыз тийис. Шайыр шығармаларында аллитерациялар көркем мазмун ушын хызмет қылады.

Әжинияздың бир пүтин жуумақланған хәр бир қосығында ғана емес, ал, қосықларының хәр бир шуумағында, хәр бир қатарында, хәр бир сөзинде, хәтеки, хәр бир сесинде руўхый халатың көринислери сәулеленген, қайғы яки қууаныштын, күйиниш яки сүйиниў, дийдарласыу хәм айралықтың руўхы жәмленген десек қәтелеспеймиз.

Әдебиятшы Г. Седых «Звук и мысль» мақаласында поэтикалық тексттеги сеслердиң әҳмийети туўралы «...тек ғана қыйын тәшўиши жағдайды емес (психикалық жақтан кескинлесиў), ал, драматизация (сахнадағыдай көринис) хәркетин де дәретеди» (104, 49), — деп жазған еди.

Г. Седыхтың сеслер хақындағы бул пикири аллитерацияға да тийисли. Бирақ, биз Г. Седыхтың пикирине қосымша, сеслер яғный аллитерациялар көтеринки рууый ҳалатты да суўретлеуде белгили дәрежеде қатнасыуы мүмкин, деген пикирди айтып өтиўди мақул көрдик.

Әжинияз лирикасында аллитерациялар ҳәр қыйлы көринислерде ушырасады.

1) Қосық қатарының биринши топарында избе-из жайласқан еки ямаса екеўден артық сөзлердеги дауыссыз сеслер үнлеседи:

«Сүйрик саўсағында периўза йүзик»

(«Еллерим барды», 36 бет)

«Қумырсақдек қыпша-қыпша беллери»

(«Бездирер», 12 бет)

«Бүлбүл болуб барыб гүлине қонуб».

(«Хабарын сорайын дилдарның нимдин» 21 бет)

«Қап-қапақ қашық қақарға қақышан сүмбиллериң»

(«Ай әлип», 33 бет)

2) Қосық қатарының екинши топарында, яғный ортасында избе-из жайласқан еки ямаса екеўден артық сөзлердеги дауыссыз сеслер үнлеседи:

«Шарқ урып гезип жаҳанны, жутыўбан қаныў-зәхәр»

(«Шықты жан», 67 бет)

«Мисли, қуш қашырған қәлпе яңлды»

(«Яңлды», 16 бет)

3) Қосық қатарының соңында избе-из жайласқан еки ямаса екеўден артық сөзлердеги дауыссыз сеслер үнлесип қайталады:

«Аны салған қулақлары қырмызы»

(«Қырмызы», 23 бет)

«Ашықлардың жүреклерин жақарсаң»

(13 бет)

«Ел жатқанда келип кирсем қойныңа»

(«Сәүдигим», 14 бет)

4) Қосық қатарының биринши топарында бир қыйлы дауыссыз сес, ал, екнши қатарында басқа түрли дауыссыз сес үнлесип келеди:

«Көзимә көринүб беглер бир жәнән».

(«Бир жәнән», 9 бет)

«Шөбинде-шөфәәт, қусында-кийе»

(«Барды», 36 бет)

«Жақсы-жаман, заўды-сапа сүрнүге»

(«Керекти», 105 бет)

5) Базыбир жағдайларда бастағы дауыссыз сеслери үнлесип келетуғын сөзлердің арасына бастағы сеси үнлеспейтуғын сөз жайласқан жағдайлар да ушырасады. Бирақ, буның менен дауыссыз сеслердің үнлеслик күши әззилемейди:

«Жаның алсын жәллад көзи»

жб

(«Хәркимсәнің яры болса...», 6 бет)

«Сәрафраз қәмәти, сәдаф дәнәнлы»

(«Бир жәнән», 10 бет)

«Көңлим сени истәп көрмеге келдим»

(«Келдим», 19 бет)

«Қудирәт билән қыйылыбдүр қашларың»

(«Хабарын сораыйн дилдарның кимдин» 21 бет)

«Буу сәхәр бағына келдим, биймәхәл йолға түшип»

(«Оян», 31 бет)

6) Уқсас дауыссыз сеслер араласып үнлесип келеди. Бул жағдай Әжинияз қосықларында жиһи ушырасады. Бундай кубылысдың көп дауазлы болып еситилиуин тәмийнлейди:

«Шөүкет ушын сүрмә шекип қашына»

«Кәлем қашың, қара көзін сүзилур»

(«Йол болсун», 7-8 бет)

«Сол заманда қызлар саллана келсе»

(«Гөззаллар», 9 бет)

«Келип хошластылар көзге яш алып»

(«Бир пәрий», 11 бет)

«Хатың келип қыс күнімди жаз етти»

(«Дилбәрим», 27 бет)

«Ғарға баласы ойнамас көлдегі қоңыр ғаз илә»

(«Қыз Ораз», 30 бет)

«Гүлбәхәрим, гәнжим, ғәзийнем, нәубәхәрим көзлерим»

(«Көзлерим», 55 бет)

Үнлесіуші сеслери бар сөзлердің арасына сеслери үнлеспейтуғын еки ямаса екеуден артық сөзлер түскен жағдайда аллитерация өзіннің күшін жоғалтады. Оны аллитерация деп атауға болмай да қалады:

«Тилла хәйкел гәрдәниңе тақарсаң»

(«Сәүдигим» 14 бет)

«Тамаша етип, бүгин хайт билән тойда»

(«Әй нәзәлимлер» 10 бет)

Биринши мысалда дауыссыз «т» сеслери үнлесетуғын «тилла» хәм «тақарсаң» сөзлеринин арасына «хәйкел гәрдәниңе» деген еки сөз түскенликтен аллитерациялық сапа жоғалған. Ал, екінши мысалдағы дауыссыз «т» сеслери үнлесетуғын «тамаша» хәм «тойда» сөзлеринин арасына «етип, бүгин хайт билән» деген төрт сөз түскенликтен аллитерация тууралы сөз қозғау хеш мүмкин емес. Себеби, алынған еки мысалдағы дауыссыз «т» сеслеринин ара-арасындағы өлшем байланысы күтә алыслап кеткен.

Бирақ, гейде бастағы дауыссыз сеслери үнлеспейтуғын еки сөзден екиден артық сөзлер орналасып қалған жағдайда аллитерациялық элементтерге күш жетпей қалатуғын көрніслер ушырасады. Бундай қубылыс дауыссыз сеслери үнлесетуғын сөзлердин арасы-



на орналасқан сөзлердің ортасындағы дауыссыз сеслер қосық қатарының басындағы хәм соңындағы сөзлердегі дауыссыз сеслерге үнлесіп келсе иске асады. Мысал үшін, Әжинияздың «Садаға» редифли қосығының төмендегі қатарында биринши қолланылған «Сениң» деген сөз хәм қатардың ең соңындағы «Сәнәүбәр» деген сөзде «с» дауыссыз сеслері бар:

«Сениң қасында жоқ зағша Сәнәүбар» (17 бет)

Лекин, бул еки сөздің арасына бастағы сеслері үнлеспейтуғын хәр қыйлы үш сөз («қасында», «жоқ», «зағша») жайласқан. Қәде бойынша бул қатарды аллитерация деп есаплауға болмайтуғындай сезиледи. Бирақ, «қасында» сөзиниң ортасындағы «с» хәм «зағша» сөзиниң басындағы «з», ортасындағы «ш» уқсас дауыссыз сеслері аллитерацияға тән ишки системалылықты тәмийинлеп тур. Бул алты бууыннан ибарат үш сөздің ишиндегі «с», «з» хәм «ш» дауыссыз сеслері үнлесіудің тутаслығына хызмет етип тур. Үнлесіудегі бундай тутаслықты мынандай көринисте сыпатлауымыз мүмкин:

Сениң қаСында жоқ ЗағШа Сәнәүбар

Әжинияздың қосықларынан келтирилген төмендегі қатарлары аллитерацияның әжайып үлгілері деп есаплауымызға болады:

КөрГенлер Хызметкер Пайыу — Пәстинде  
(«Бийбигул», 20 бет)

БұлБил Болуб БарыБ Гүлинә ҚонуБ  
(«Хабарын сарайын дилдарның кимдин», 21 бет).

Қашы Қәлем, ҚабаҚлары Қырмызы.  
(«Қырмызы», 23 бет)

Дал-Дауа Тапмас бул Дәртим Дәртиме ДәрманДа Дур.  
(«Бери кел», 31 бет)

Көзим КөрмеГенше КөКейим КесКен.  
(«Барды», 36 бет)

Сондай-ақ, Әжинияздың қосық қатарларының соңында исленген аллитерация төменинде параллель жайласқан қатардың басында қолланылған аллитерация менен тутасып кететуғын жағдайлар ушырасады. Бунның нәтийжесинде сүүретленип атырған ақяның образлы сәуелелениуі күшейтиледі:

Мыйың тартып, Қәлем Қасын Қақышып,  
Қараңғыда Қармаланып тапышып.

(«Сәүдигим», 14 бет).

Биринши қатардың соңындағы «қәлем қасын қақышып» деген сөз дизбегіндегі дауыссыз «қ» сесиниң үнлеслиги екінши қатардың басындағы «қараңғыда қармаланып» деп келтирилген сөз дизбегіндегі дауыссыз «қ» сесиниң үнлеслигине тутасып системаластырылған.

Балақ жүни Тепкиринен Түрилип,  
Тарланден Титиренер бизиң ала қус.

(«Ала қус», 109 бет)

Филология илимлериниң докторы К. Мәмбетов шайырдың «Бери кел» мухаммеси туұралы «Әжинияздың бул мухаммеси араб тилинен кирип келген 28 (жигирма сегиз) ҳәрипке сөз ойыны тийкарында жазылғанлығы мәлим» (73, 89), деген қызық пикирди айтады. Шынында да «Бери кел» хәм «Ай әлип» мухаммеслеринде ҳәриплерге тийкарланған сөз ойыны ислетилиу менен бирге сеслердиц ойынын ислеп шығарыуға ҳәрекет еткени де көринеди. Әжинияз мүмкиншилиги болғанынша қосық қатарларының басында қайсы ҳәрипти келтирсе сол ҳәриптен басланатуғын сөзлерди көбирек табыуға ҳәрекет еткен. Мәселен, «Ай әлип» мухаммесиниң басланыуына дыққат аударайық:

Ай-Әлип ким, Ақ йүзиндур Айни ӘлӘм ӘнүӘрий.  
Бе-Белиң қышша дилБар, көз ғанаң шаҳла ўәлий  
Те-Тисиндур Дана-Дана, ләблериңниң палларий, (15, 32)

Биринши қатарда «а» хәм оған уқсас «ә» сесиниң, екінши қатарда «б» хәм оған уқсас «п» сесиниң, үшінши қатарда «т» хәм оған уқсас «д» сесиниң тәкирарланыу ойындарына қурылған. Бул, бириншиден, оқыушыда яки тыңлаушыда ҳәрип туұралы түсиникти тереңирек қәйиплестирсе, екіншиден, сүүретлеудиң тәсирлилигин күшейтеди. Ҳәрип дегенимиздиң өзи сеслердиң қағазға түсирилген көриниси. Соның ушын да К. Мәмбетовтың «хәрип ойыны» дегенин сеслердиц ойыны деп түсинсек қәтелеспеймиз деген пикирдемиз. Бизиң бул пикиримизди шайырдың усы қосықтағы мына қатарлары тастыйықлайды:

Қап-Қапақ Қашық Қақарға Қақышан сүмбиллериң (15, 33)  
Ҳе-Ҳилалы Хиждриден Ҳәсиреттемен шамыу-сәХәр (15, 33)

Әлбетте, биз сөз етип отырған аллитерация деген терминнен Әжинияздың хабары болмаған, бирақ дауыссыз сеслердиң үн

леслиги ҳам дауыссыз сөзлөрдүн үндөслиги тууралуу терең билимге ийе болганы анык. Биз бул пикиримизди мысаллар майданында аз да болса далилдеп көрсөтүүгө хәрекет кылдык.

## 2. УЙҚАСЛАР ҲӘМ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛӨРИ

Аль-Фарабий өзүнүн «Ихсо ал улум» («Илимлөрдүн классификациясы ҳам төрийпи») шығармасында қосық жазыуды поэтика илими деп атайды ҳам оның үш бөлимнен, яғни вазн, уйқас ҳам поэзия қәделеринен туратуғынын жазған еди (Хайруллаев М. М. Фарабий, Тошкент, Узбекистон, 1991, 52 б.). Сондай-ақ, Фарабий «Шеър санъати» мийнетинде қосықта үндөслик избөзлүгү сақланбаса өлшем бузылатуғынын, бул жағдай қосықтағы хәриплөрдүн биреуи түсип қалса өлшемнің бузылатуғынына усайтуғынын (116, 14) ескерттип өтеди.

Әжинияз лирикасының поэтикасы уйқаслар дүньясында және де кеңрек ашылады. Қосық қурылысының ең әҳмиетли компонентлеринин бири болған уйқас қарақалпақ әдебиятшылары төрепинен еле терең изертленбегени анык. Улыұма қосық қурылысының өзи қарақалпақ әдәбиятшылары төрепинен ең аз изертленген тарау. Бизге қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы бойынша арнаулы изертлеу сылатында Қ. Муратбаевтың (76) мийнети ғана мәлим. Лекин, усы арнаулы мийнеттин өзінде де уйқас кең түрде үйренилмегенлигин айтып өтиуимиз керек. Бирақ, солай болса да Қ. Муратбаев Әжинияз қосықларындағы уйқаслар тууралуу бир-еки мысал этирапында пикир жүритүүгө хәрекет қылған. Әдебиятшы алымлар Қ. Байниязовтың (22), А. Пирназаровтың (97), А. Муртазасөвтың (78) шайырға арналған мийнетлеринде де қосық уйқасы бойынша пикирлер жүргизбегени сезиледи. Ал, К. Мәмбетөвтың «Әжинияз» (73) илимий очеркинде ҳам Қ. Қәлимбетөвтың «Лирика Әжинияз» (54) мийнетлеринде уйқаслар тууралуу аз болса да дыққатқа ылайық пикирлер бар екені мәлим. Әжинияз қосықларының қурылысын изертлеу арнаулы көлемли мийнетти талап етеди. Бул тууралуу К. Мәмбетөв «Қарақалпақ әдебиятында қосық қурылысы анык изертленген мәселе емес... шайыр поэзиясының нәзик өзгешеликтери қосық қурылысының тийкарларында да ашылады» (73, 130), деп жазады. Себеби, Б. Қәлимбетөвтың дурыс көрсөткениндей «Мектеп сабақшыларындағы базыбир мағлыұматларды есапламағанда қарақалпақ әдебиятының Әжинияз лирикасындағы уйқаслар елеге шекем изертленбеди» (54, 82).

Орыс, қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз ҳам басқа да халықлар поэзиясындағы уйқаслар қосық қурылысының бир бөлеги сыпатында изертленип киятыр. Уйқастың хәр қыйлы атамалары ушықсады. Басқа да Европа әдебиятшылары сыяқлы орыс илимпаз-

лары рифма деп атаса, азербайжан, өзбек, түркмен хәм уйғыр алымлары қазия деп атап жүр. Ал, қазақ, қырғыз хәм қарақалпақ әдебиаттануы илиминде көбинше уйқас, уйқаш, үйлесим, деп атау жийи ушырасады.

Уйқаслардың қосықтағы әҳмийетине Науайы айрықша итибар берген еди. «Мезонул — авзон» да ол поэзиядағы өлшем (85) мәселелерин, ал, «Мухокаматул — луғатайн» да болса әдебий тил мәселелерине, әсиресе, түркий тилдің кең поэтикалық мүмкиншиликлерин алға сүреди, уйқаслардан мысаллар келтирип (84, 57) дәлиллейди.

Хәр қыйлы халықлардың әдебиаттануы илиминде уйқас хәр түрли атамалар менен көринсе де ол ҳаққындағы түсиниклер бир бағдарда, яғный бир-бирине жақын, бири-бирин толықтырады, рауажландырады.

В. М. Жирмунский уйқас тууралы мынандай анықлама береді: «Уйқас дегенимиз қосықтың строфалық (шуўмақлық — Б. Г.) композициясын шөлкемлестиреуши функциясын атқаратуғын хәр қандай сеслик қайталау» (46, 9). Г. Л. Абрамовичтың пикиринше, «Еки ямаса бир неше қатарлардың кейниндеги сеслердің тақирарланыуы уйқас деп аталады (гейде ишки уйқаслар да жасалады» (1, 188). Иззат Султанның жазуынаша, «Ритмлик жақтан шөлкемлескен гөпте сөзлердің үнлесип келиуи уйқас деп аталады» (51, 322).

Қосықтың уйқасы тууралы әдебиаттануы илиминде түрли-түрли пикирлер бар. Олардың ишинде даулылары да, даусызлары да ушырасады. Буларды шешип отыруы бизиң тиккелей ұазый-памыз емес. Хәзирги уақытта қарақалпақ поэзиясында қосық уйқаслары бойынша илимий-теориялық пикирлер толық қәлиплести деп айту қыйын. Бизиң ойымызша, қарақалпақ әдебиаттануы илими бул мәселениң дәслепки басқышларында хәрекет етип атыр. Солай болса да биз орыс хәм тууысқан халықлар әдебиаттануы илиминдеги көрнекли илимпазлардың пикирлерин басшылыққа ала отырып, Әжинияз лирикасындағы уйқаслар хәм олардың шайыр дәретиушилигиндеги әҳмийети тууралы азы-кем сөз жүритпекшимиз.

Профессор К. Мәмбетовтың пикиринше «...терең ой менен табылған уйқаслар тек қосықтың сулуулығы ушын ғана емес, бәлкі ондағы образларды және де күшейту ушын» (72, 144) хызмет атқаруы тийис.

Ақлымны кетүрдим көрген шул заман,  
Ойғанып уйқуудын көрсем бир жәнән.  
Кирпиги оқ киби, қашлары кәман,  
Әзиз жаным тәндин шықты да кетди (15, 9).

Әжинияздың «Бир жәнән» қосығынан алынған бул шуўмақта «заман», «жәнән», хәм «кәман» сөзлери уйқасып, қосықтың дауыс

журналысында, ритмлик дүзелисінде, синтаксислик-семантикалық байланысында, пүтин бир шуўмақ болып шығыуында хызмет атқарған. Уйқас қосық қатарларын жағымлы қауазлы хәм тәсирли қылдыда үлкен ұазыйпа атқарып тур, сондай-ақ, хәр бир қатардың шуўмақтың есте сақланыуын тәмийинлейди. Қосық қатарлары он бир буўыннан ибарат. Хәр бир қатардың соңында қолланылған уйқасыушы сөзлер «заман—жәнан—кәман» еки буўынлы уйқаслар. Бунда тек ғана сөзлер хәм сеслердің үнлеслиги емес, ал, буўын санларының биргелки үйлесиклиги де бар. Уйқас түбир сөзлердің өзлеринен жасалған.

Филология илимлериниң кандидаты Қ. Жәримбетов Уллы Ғабдуллин ағалық урыс жылларындағы бир қатар шайырлар туўралы пикирлеринде сыйқағы шыққан уйқаслардың қосықлардың эстетик баҳасын төменлететуғынын атап өтеди (45, 40). Ал, бундай жадағай, сыйқағы шыққан тәсирсиз уйқаслар Әжинияз қосықларында ушыраспайды.

Шайырдың «Йоқ мениң» қосығынын мына бир шуўмағында уйқастың сәл басқашалау түрин көремиз:

Сени көрсем болур мениң көңлим шад,  
Жаҳанның ғамийдин болурман азад.  
Незакат бабында қәмөтиң шәмшад,  
Сеңдин өзге үлфиәрим йоқ мениң (15, 7)

«Бир жәнан» қосығынан алынған мысалда биринши қатардың оныншы хәм он биринши буўынын дүзген «за-ман», екинши қатардың оныншы хәм он биринши буўынын қураған «жә-пан», үшінши қатардың оныншы хәм он биринши буўынын қураған «кә-ман» түбир сөзлериниң өз-ара үйлесимин, буўын санларының бирдейлигин «а», «ә» дауыссыз, «м», «н» дауыссыз сеслериниң үнлеслигин көрип өткен едик. Ал, «Йоқ мениң» қосығынан алынған шуўмақтың биринши қатарының соңындағы уйқасыушы түбир сөз «шад» бир буўынлы, екинши қатардағы уйқасыушы түбир сөз «а—зад» хәм үшінши қатардағы уйқасыушы түбир сөз «шәмшад» еки буўыннан ибарат. «Бир жәнан» қосығынан алынған мысалда түбир сөзлер түбир сөзлерге үнлесе, «Йоқ мениң» қосығынан алынған шуўмақта биринши қатардағы «шад» түбир сөзи екинши қатардағы «азад» түбир сөзиниң соңғы буўыны «зад», үшінши қатардағы «шәмшад» түбир сөзиниң кейинги буўыны «шад» ғана үнлескен.

Үстине кийгени атлас қамқады,  
Башда турме, әлде пәрең румалы,  
Ашық Зийўар аны көрген заманы,  
Арақ сәйлен етип ақты да кетди (15, 10).

«Бир жәнан» қосығынан келтирилген бул шуўмақта бодса, шақарыда дыққат аударылған еки мысалдағыдан пүткіллей бас-

қаша көриніске ушырасамыз. Үйренилип отырған шуұмақтың уйқасыушылары «қамқады», «румалы» хәм «заманы» сөзлери болып, олардың түбирлери «қамқа», «румал», «заман» өз-ара үнлеспейди. Егер усы түбир сөзлердин өзлерине дыққат аударар болсақ «қамқа» түбир сөзиниң соңы «а» дауыслы, «румал» түбир сөзиниң кейини «л», «заман» түбир сөзиниң соңы «н» дауыссыз сеслери менен жуумақланған. Усы ҳәр түрлилик уйқасыушы соңғы бууынларға да өз тәсийрин өткерген, яғный үнлесіуши сеслер арасында тең салмақлық жоғалғанлығы сезиледи. Сөзлердин соңғы бууынлары «ды», «лы», «ны» болып питеди. Биринши мысалда («Бир жәнән») «ман», «нан», «ман», екинши мысалда («Йоқ менин») «шад», «зад», «шад» болып питкен еди. Булардың арасындағы айырмашылықларды салыстырмалы түрде мынандай формада көрсетиуимизге болады:

1) жа-ман  
жә-нан  
кә-ман

2) шад  
а -зад  
шәм-шад

3) қам-қа-ды  
ру-ма-лы  
за-ма-ны

Қосық қатарларында қолланылған уйқас сөзлердеги сеслердин сана қатнасын есапқа ала отырып әдебиаттануу илими, тийкарынан, оларды ски түрге бөлип қарайды, Оның бириншиси — толық уйқаслар, екіншиси — толық емес уйқаслар.

Г. Л. Абрамовичтиң пикиринше, қосық қатарларының соңындағы сөзлердеги дауыслы хәм дауыссыз сеслердин сәйкес келиулері толық уйқас болып есапланады. Әлбетте, бунда ҳәриплердин емес, ал, үнлесіулердин сәйкеслиги критерий болады (1, 189). «Толық уйқас, — деп жазады М. Қамраев — уйқасыушы сөзлердеги уйқас дәретиуши барлық фонемалардың толық сәйкес келиуи. Бунда графикалық емес, ал фонетикалық сәйкеслик критерий болатуғыны өз-өзинен түсивикли» (117, 126). «Уйқас толық болууы ушын уйқасатуғын сөзлердин үнлесіуши бөлиміндеги барлық сеслердин сәйкеслиги толық болууы шәрт, әсиресе, кейингисинде, сондай-ақ, ең соңғы бууыннан алдыңғы бууында» (5, 140); дей жазған еди З. А. Ахметов.

Әжинияздың шығармаларында, тийкарынан, толық уйқаслардың төмендегидей төрт түрин ушырастырамыз:

### 1. Түбир сөзлери үнлесетуғын уйқаслар;

Сени қууды шум қара қуш  
Қутылай десен, бир елге түш.  
Ел таппасаң бермаған уш,  
Келға-ға, қуу-қуу қуба қуш (15, 47).

Шуұмақтың биринши қатарын жуумақлаушы түбир сөз — «қуш» атлығы, екинши қатарын жуумақлаушы түбир сөз — «түш» фейили, үшінши қатарын жуумақлаушы түбир сөз — «уш»

фейили хәм төртинши қатарын жуўмақлаўшы түбир сөз «қуш» атлығы үнлесип толық уйқас пайда болған. Бул толық уйқас бир буўынлы түбир сөзлерден жасалған.

Аллаға сыйынып мәзи,  
Шәриятты бузды қазы,  
Көриспесек бол разы,  
Руўхы мазарым қайдасаң? (15, 58).

Бул шуўмақта еки буўынлы «мәзи», «қазы», «разы» түбир сөзлеринен толық уйқаслар ислеп шығылған. Әжинияз қосықларында түбир сөзлери ушын үш буўынлы яки үш буўыннан артық үнлесетуғын толық уйқаслар сийрек ушырасады.

2. Түбир сөзлери де, олардың жалғаулары да үнлесетуғын уйқаслар:

Түрини мәңзәрәм алғур лашына,  
Шәўкет ушын сүрмә шекип қашыңа,  
Зәрли руўмал, үки тақып башыңа,  
Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун (15, 7)

Келтирилген мысалдағы уйқасыўшы «қашыңа», «башыңа» сөзлериниң түбир сөзлери «қаш», «баш» ғана емес, ал, жалғауларындағы үнлесликлер де сәйкес келеди (қаш-ыңа, баш-ыңа). Бундай толық уйқаслар Әжинияз шығармаларында жиий гезлеседи.

3. Сөзлердиң соңғы бир буўынындағы, яки еки буўынындағы сөслер ғана сәйкес келиўши уйқаслар:

Ялан дүнья өтер, кет-әр,  
Душман аяқыңда, ят-ар,  
Әжел бир күн шарәб тут-ар,  
Судь әйлемес гирьян енди (15, 45).

Алынған мысалдағы «кет», «ят», «тут» түбир сөзлериндеги үнлесликтиң толық сәйкеслиги көринбейди, лекин, сөзлердиң соңғы буўынындағы («-тәр», «-тар», «-тар») сөслердиң үнлесиўи толық уйқасты пайда еткен (ке-тәр, я-тар, ту-тар).

Беллескен де хан палуанын қой-ма-ған.  
Күш қарыўы бир бойына сый-ма-ған,  
Шақырмаса мерекеге бар-ма-ған,  
Қоңыраттың Гүжектей палуаны барды (15, 36).

Бул мысалдағы «қой», «сый», «бар» түбир сөзлериндеги сөслердиң үнлеслиги сәйкес келмесе де, усы түбир сөзлердиң ҳәр қайсысының соңындағы еки буўындағы сөслердиң толық үйлесим-

ли келиуі нәтижесінде толық уйқас пайда болған. Бундай уйқаслар Әжинияз қосықларында күтә көп.

4. Түбір сөз бенен қосымталы сөз үнлесіуіши уйқаслар:

Йүзиңни бир көрән болурлар бәнде,  
Қалмады мәдарым бул әзиз тәнде.  
Нәйлейин дүньяны, мақсуудым сәнде,  
Алғарез, дүньяның бәри садаға (15, 17)

Қосық шуұмағында биринши қатарындағы атлық «бәнде» түбір сөзине екінши қатардағы «тәнде» хәм үшінши қатардағы «сәнде» сөзлери уйқасқан. Биринши қатардағы атлық «бәнде» түбір сөзине екінши қатардағы атлық «тән», түбір сөзине хәм үшінши қатардағы алмасық «сән» түбір сөзине «де» жалғауы қосылыу арқалы толық уйқас ислеп шығылған.

Әжинияз қосықларының уйқас рәнбәрәнлиги толық емес уйқасларда да көринеди.

Толық емес уйқасларда уйқастыруушы сөзлердің бууынларында жайласқан дауыссыз яки дауыссыз сеслердің үнлесіуі толық сәйкес келмейди.

Бул жаҳана түшмиш лапы,  
Әлпи-әдепли әрканлы,  
Салланғанда сыя-зулпы,  
Ярдың қушағына түсер (15, 13)

Әжинияздың «Түсер» редибли қосығынан алынған бул шуұмақтың биринши қатарындағы «лапы» сөзиниң соңғы бууыны болған «пы» үшінши қатарындағы «зулпы» сөзиниң соңғы бууынындағы «пы» бууынына ғана үнлеседи, ал, екінши қатардағы «әрканлы» сөзиниң соңғы бууынындағы «лы» жалғауының «ы» дауыссыз сеси ғана биринши хәм үшінши қатарлардағы уйқасыушы сөзлердің соңғы бууынындағы «ы» дауыссыз сеси менен үнлеседи. Уйқасыушы сөзлердеги түбір сөзлер «лап», «әркан», «зулп» тағы бууынлардың да, сеслердің де сәйкеслиги толық емес.

З. А. Ахметов толық емес уйқас туұралы «Егер тең бууынлы уйқасыушы еки сөздеги барлық бууынлар сес жағынан сәйкес келмесе, толық емес уйқас болады» (5, 10), деп жазады.

Иззәт-икрәм билән тиләб жәуабы,  
Тауазығлық алуб бериб сәләми (15, 10).

Әжинияздың «Бир жәнән» қосығынан алынған бул мысалдағы — уйқасыушы үш бууынлы «жәуабы» хәм «сәләми» сөзлеріндеги сеслер толық үнлеспейди.

Шайырдың «Елди көрер күн бармекен?» қосығындағы:



Сақлағыл, пәруардигарым, биз бул ғәрип бәндәни,  
Билменем мөхман етипсең нешше күн жан тәндеги,  
Малыу-мүлким, хәрне барым тапсырдым мен тәндирге,  
Билменем, пәруардигарым, елди көрер күн барменен?

— деп жазылған шуўмағындағы уйқасыўшы «бәндәни», «тәндеги», «тәндирге» сөзлери толық емес уйқасқа мысал болады.

Әжинияздың лирикалық қосықларында толық уйқасларға салыстырғанда толық емес уйқаслар аз ушырасады. Шайыр қосықларындағы толық уйқаслар сыяқлы толық емес уйқаслар да Әжинияздың өлмес дәрәтпелериндеги форма хәм мазмунның гөззаллығына хызмет етеди. Қосық қатарларындағы сөзлердиң сылдырлап еситилиўин, оның жағымлылығын байытады.

Әжинияздың лирикалық қосықлары уйқастың түрлерине оғанда бай. Солардың бири — жуп уйқаслар (жупласқан уйқаслар).

Белгили өзбек алымы Иззат Султанның пикиринше «Жуп уйқаслардың өзине тән белгилери мынада, ол қатарлардың соңындағы тийкарғы уйқастан алдын келеди» (51, 397).

Сәрафраз қамәти, сәдаф дәндалы,  
Башындын аяқы әдаб әрканды (17, 10).

Әжинияздың «Бир жәнән қосығынан алынған мысалдағы тийкарғы уйқаслар биринши хәм екнши қатардың соңындағы «дәндалы», «әрканлы» сөзлери. Биринши қатардағы тийкарғы уйқас «дәндалы» сөзиниң алдындағы «сәдаф» сөзи екнши қатардағы уйқас «әрканлы» сөзиниң алдындағы «әдаб» сөзине уйқасып жуп уйқасты пайда еткен:

1) сә-даф  
ә-даб

2) дән-дан-лы  
әр-кан-лы

Әжинияз қосықларындағы жупласқан уйқаслар қосық құрылысының сулыулығында ғана емес, ал мазмун тереңлигинде де үлкен әхмийет атқарады. Шайырдың лирикалық қосықларында усталық пенен ислетилген төмендегидей жуп уйқаслар образлы сүүретлеўдиң тәсиршенлигин және де күшейтеди, сүүретлениўши объект яки субъект туўралы оқыўшыларда көркем пикирлеўдеги терең ойлылықты пайда етеди (Мысаллар «Қарақалпақстан» баспасынан 1988-жылы шыққан «Әжинияз» китабынан алынды):

Бармаң толы йүзиң-йүзиң әллериң,  
Әсел қатқан сүжик-сүжик тиллериң.

Сөз жайылар дилдөн-диле,  
Сөзлер шығар елдән-еле.  
Нәрүаз етип гүлден-гүле,  
Барып путагына түсер.

(13 бет)

Сөйил етип шықса салланып,  
Яр қасын қақса тауланып.

(13 бет)

Зийұар айтар, енди не халың кешәр,  
Я шу күн, я таңла кәрүаның көшәр.

(16 бет)

Кәрұанлар көшәр шөллердә,  
Сухсурлар ушар көллердә.

(42 бет)

Ушмағыл бадның өрине,  
Шықмағыл дағның сәрине.

(46 бет)

Яр деп өмирим ада болды.  
Бул ислерди қуда қылды.

(53 бет)

Әжинияздың лирикалық қосықларындағы ишкі уйқаслар да бір қатар илимпазлардың дыққатын өзіне тартып киятыр. Шайыр дәретпелеріндегі ишкі уйқаслар туұралы филология илимдерінің докторы К. Мәмбетовтың (73, 133) хәм филология илимдерінің кандидаты Б. Қәлимбетовтың (54, 85) хабарлауы сыпатындағы пикирлері бар екені мәлім.

Б. Қәлимбетов ишкі уйқаслардың қарақалпақ классикалық әдебиятында оншалық ушыраспайтуғынын (илимпаз қарақалпақ классикалық әдебияты дегенде Әжиниязға дейінгі хәм Әжинияз дәуіріндегі қарақалпақ поэзиясын нәзерде тутқан болыуы керек — Б. Г.). Әжинияз дәретпелерінде ишкі уйқаслардың әжайып үлгілері бар (54, 85) екенін дурыс аңлаған. Лекин, ишкі уйқасларды қарақалпақ поэзиясына биринши болып Әжинияз алып кирди (54, 85), деп бақалауы бир тәрәплемелик деп есаплаймыз. Халқымыздың алтын гәзийнеси болған қарақалпақ халық қосықлары хәм дәстанларында ишкі уйқаслар ушырасып турады. Бул халықлық дәретпелер болса Әжинияз шығармаларынан бир неше әсирлер бурын пайда болғаны мәлім.

Қара шашым кемлик пенен тарайын,  
Нашар басым ҳәр күнлерге жарайын (60, 157).

«Алпамыс» дәстанынан алынған бул мысалдағы биринши қатарының ишкі қурылысында жайласқан «шашым» сөзи екінши

қатарының ишкі құрылысында жайласқан «басым» сөзіне үнлесіп; ишкі уйқасты пайда еткен. Бұндай ишкі уйқасларды ізлесек, көп гезлестіріуіміз мүмкін.

Демек, бұл деректер арқалы, ишкі уйқасты биринши болып қарақалпақ поэзиясына Әжинияздың алып кйрмегенин анлаймыз. Қарақалпақ поэзиясын Әжинияз өз шығармаларындағы әжайып ишкі уйқаслар менен байытты, ишкі уйқасларды шеберлек пенен пайдалануу нәтийжесінде қарақалпақ әдебий тиликк мүмкиншиликлерн күтө кең екенлигин дәлиллейди.

«Ишкі уйқас, — деп жазады А. Квятковский, — қосық қатарларының ортасындағы сөзлердің, қатардың ақырындағы сөзлер менен яки өз-ара уйқасыуынан жасалады» (57, 80).

Әжинияздың қосықларында басым жағдайда қосықтағы қосылас қатарлар ортасындағы (арасындағы) сөзлердің өз-ара үйлесимнен пайда болған ишкі уйқаслар гезлеседи. Мысалы:

Үстінде кийгәннің бәшбәнт-падшайы,  
Тауыс бир көйләкиң гүлгин дарайы (15, 8).

Биринши қатардың ортасындағы «кийгәннің» сөзи менен екнши қатардың ортасындағы «көйләкиң» сөзи өз-ара уйқасып, ишкі уйқас ислеп шығылған.

Әжинияз шығармаларындағы ишкі уйқасларға Н. Хотамов, Б. Саримсоқовлардың ишкі уйқас тууралы анықламасы аныырақ түсиник береді: «Ишкі уйқас — сөзлердің қатарлар соңында емес, ал, ортасында үнлес болып келиуі. Ишкі уйқас поэтикалық тилде ритмлік бөлеклер түүелленгенлигин билдиреди» (125, 59—60).

Бул дүньяда айшы-әширет яқшыды,  
Кел сапа сүрели, әй нәзелимлер.  
Ашықларға мұдам сөхбет яқшыды,  
Кел ойнап күлели, әй нәзелимлер (15, 10).

Алынған мысалдың екнши қатарының ортасындағы «сүрели» хәм төртинши қатарының ортасындағы «күлели» сөзлери ишкі уйқаслар. Усы ишкі уйқаслар өзлери келтирилген қатарлардағы ритмлик бөлеклердің түүелленгенлигин билдирип тур. Бул пикирди дәлиллеу үшін хәр қатардағы ишкі уйқасларға шекемги хәм ишкі уйқасты құраған сөзлердің бууын бирликлериниң тең уақыт ишинде избе-из текирарланууын хәм жуумақланууын көрсетиу арқалы ерисемиз:

1	2	3	4	5	6
Кел	са —	па	сү —	ре	— ли...
1	2	3	4	5	6
Кел	ой —	нап	кү —	ле —	ли...

Хәр қатардағы ишки уйқасларға шекемги хәм ишки уйқасты кураған сөзлердин буўын санларының муғдары тең екенлигинин, яғный алты буўынлы екенлигинин гуўасы болып отырмыз.

Төменги қатарлардағы ишки уйқас туўралы да жоқарыдағыдай таллаўлар арқалы түсиник жүритиўимиз мүмкин:

Ылғал етип барсам сениң елиңе,  
Қыя бақып турсам нәзик белиңе (15, 14)

Әжинияз қосықларындағы ишки уйқаслардың өзінде толық ишки уйқаслар, толық емес ишки уйқаслар, сондай-ақ, голық хәм толық емес ишки уйқаслардың қатарласып келиўлерин көриўге болады.

### 1. Толық ишки уйқас:

Ай-алифтек, наз, етип, хәйкелни таққан бери кел,  
Бе-буралып, саз етип, қашыны қаққан бери кел (15, 31)

Бул қатарлардағы «наз» — «саз» хәм «таққан» — «қаққан» сөзлери толық ишки уйқаслар. Бундай уйқаслар сийрек.

### 2. Толық емес ишки уйқас:

Қызлар билән болсаң, бир қалай жайда,  
Айшы-әшрәт етсең тилла сарайда (15, 10).

### 3. Толық хәм толық емес ишки уйқаслардың қатар келиўлери:

Жулдыз шығып, күн қызарып батанда,  
Ғапыл болып, түн уйқыда ятанда (15, 14).

Биринши қатардағы «күн» хәм еккинши қатардағы «түн» сөзлери толық уйқас, ал, сол биринши қатардағы «шығып» хәм еккинши қатардағы «болып» сөзлери толық емес уйқас.

Әжинияз өз қосықларында толық хәм толық емес ишки уйқасларды ислеткенде, көбинесе, дәслеп толық ишки уйқастың алдына толық емес ишки уйқасты жайластыратуғынын сезиўге болады. Оның айқын мысалын жоқарғы мысалда көрип өттік («шығып», «күн» — «болып» «түн»). Және бир мысал:

Ныспы шәб келдим қашыңа, назлы жәнаным оян,  
Шам-шырағ яқтым башыңа, нуўры әнұарым оян (15, 31).

Биринши қатардың ортасындағы «келдим» хәм еккинши қатардың ортасындағы «яқтым» сөзлери толық емес ишки уйқас болса, «келдим» сөзиниң кейнинде жайласқан «қашыңа» хәм «яқтым» сөзиниң кейнинде орналасқан «башыңа» сөзлери толық ишки уйқас. Толық емес ишки уйқас ишки уйқастың алдында жайластырылған:

Филология илимлериниң докторы К. Мәмбетов «...қарақалпақ поэзиясы биргелки уйқас хәм шалыс уйқас болып еки топарға бөлнисди» (72, 141), деген пикирди жазды. Сондай-ақ, дәстүрли уйқас, қурамалы уйқаслар да (72, 142) бар скенин атап өтеди. Биз жумысымыздың усы бөлиминде қосық қатарларында қолланылған уйқас сөзлердеги сапа қатнасын есапқа ала отырып, әдебиаттаныу илими тийкарынан оларды толық уйқаслар хәм толық емес уйқаслар деп екиге бөлип қарайтуғынын айтып өткен едик. Бизниң пикиримизше, К. Мәмбетов биргелки уйқас хәм шалыс уйқас дегенде уйқас сөзлердеги сеслердиң сапа қатнасын емес, ал, қосық қатарларының соңында жайласқан уйқасыушы сөзлердин орналасыу тәртибин дыққатқа алған болса керек. Усындай көз-қарастан пикир жүритер болсақ, шынында да Әжинияз қосықларында «биргелки уйқаслар» жиий ушырасады. Ал, «шалыс уйқаслар» көбинше қосықларының тек ғана биринши шуўмағында көринеди (абаб). Сондай-ақ, Әжинияздың қосықларына, тийкарынан К. Мәмбетов дурыс баҳалаған дәстүрли уйқаслар тән.

Қулласы Әжинияздың лирикалық қосықлары уйқастың түрлерине күтә бай болып, ол шайыр дәретпелеринде тек әҳмиетли фонетикалық система хызметин атқарыу менен шекленбейди. Шайыр қосықларындағы уйқаслардың әжайып үлгилери лирикалық қаҳарманның руўхый дүньясының гөзәл қубылысларын усы қубылыслардың мазмунын ашыуда, оқыушылардың сезим хәм санасын образлы түсиниклер менен байытыуда хызмет қылады. Уйқас хәм олардың түрлерин изертлеу мәселеси еле де теренирек хәм көлемли жумыслар жүргизиуди талап етеди.

### 3. РЕДИФЛЕР

Уйқаслар хәм редифлер туўралы түсиниклердин сағасы көплеген әсирлерди өз ишине алады. Бабур редифтин әҳмиетин туўралы сөз ете отырып Молла Биноий деген адамға рубай жазғанын, ал, ол болса сол рубайының уйқасын өз рубайында редиф сыпатында пайдаланып басқашалау уйқаста рубай жазғанын есейди. Хожа Абулбарақа Фирақий деген адам Бабур рубайындағы уйқасқа үнлес уйқастағы хәм сол редифтеги рубайы жазғанын атап өтеди (Заҳриддин Мухаммед Бабур. Бабурнама, Тошкент, Юлдузча, 78 б.).

Әжинияздың лирикалық қосықларындағы редифлерди үйреу хәм изертлеу еле қол урылмаған тың мәселелердин бири. Биз ер қосық шуўмағының еки ямаса екеуден артық қатарларының арасындағы сөз яки сөзлер дизбегин, сондай-ақ, шуўмақлардың

жуўмақлаўшы қатарларындағы соңғы сөз я болмаса сөзлер дизбеги ҳеш өзгериссиз қайталанып келсе редифлер хызметин атқарады. Бирақ мынандай шәртлилик талап етиледи. Редиф хызметин атқарушы сөздин яки сөзлер дизбегинин алдында уйқаслар орналасқан болуы шәрт.

Ышқы зимистанын мисли яз етип,  
Йүришин мысалы куба газ етип,  
Бир қайрылып ашығына наз етип,  
Арзыў-әрман билән кетән сәўдигим (15, 13).

Мысалға алынған шуўмақтың биринши, екинши хәм үшінши қатарларының соңындағы «етип» сөзлери — редиф. Ал, усы «етип» сөзлеринин алдында орналасқан «яз», «газ» хәм «наз» сөзлери — уйқаслар.

Т. Бобоевтың жазыуынша «...уйқас пенен редиф бир нәрсе емес. Уйқас хәр қыйлы қатарларда жайласқан еки ямаса екеўден артық үнлес сөзлер болса, редиф хәрқыйлы қатарларда бир сөз яки сөзлер дизбегинин ҳеш өзгериссиз (дәл) тақирарланыуы» (28, 170).

Редифлердин тәбияты қызыклы пикирлерди пайда етеди. Тутас бир қосықтың ишинде бири екиншисине уқсамаған хәр түрли көринистегин редифлер ушырасыуы мүмкин. Дыққат орайымызда турған жоқарыдағы «Сәўдигим» қосығынан алынған шуўмақта «етип» редифлерин айтыу менен шекленген едик. Бул сөз тек усы шуўмақтағы қатарлар ушын ғана редиф еди. Бундай редифлерди әдебияттағыда қатарлық редиф деп атау тән алынған. Ал, усы шуўмақтың алдындағы, яғный баслаўшы шуўмақ ушын «келән сәўдигим» сөз дизбегин редиф болады!

Бағ ишипде қызыл гүлдек доланып,  
Саллана-мәстана келән сәўдигим,  
Әнбар шашы нәзик белә шоласып,  
Саллана-саллана келән сәўдигим (15, 13).

Екинши қатардың соңындағы «келән сәўдигим» редифинин алдында жайласқан «мәстана» сөзи менен төртинши қатардың соңындағы «келән сәўдигим» редифинин алдында жайласқан «саллана» сөзи өз-ара уйқасады. Демек, биз редифлердин алдында шәртли түрде жайластырылған уйқасларды көрип отырымыз.

Улыўма тутас қосық ушын «сәўдигим» сөзинин өзи редиф болады:

Таўыс киби жылўа менен бақарсаң,  
Ашықлардың жүрәклерин жақарсаң,  
Тилла хәйкел гәрәнинде тақарсаң,  
Әл қаўсырып қушақ ашқан, сәўдигим (15, 13).

Он төрт шуўмақтан құралған тутас қосықтың хәр шуўмағының төртінші қатарының соңғы сөзі «сәўдигим» қайта-қайта тәкирарланып турады. Хәр шуўмақта келтирилген «сәўдигим» редифиниң алдында болса «келән», «кетән», «ашқан», «болған», «етән», «баққан», «берән» сөзлерінен жасалған уйқаслар шәртли түрде жайластырылғанын көреміз. Он төрт шуўмақтан ибарат қосықта редиф хызметин атқарыўшы «сәўдигим» сөзи он бес рет қайталанады. Бундай редифлерге бәнтлик редифлер деген атама берилип жүр. Себеби, редифлер тамамланған көркем ойды сәўделендирген еки қатарлы, төрт қатарлы, бес яки алты қатарлы шуўмақлардан соңында тәкирарланады.

Шайырдың «Бозатаўлы нәзелім» қосығында болса редифтин бир түрин ғана көреміз. «Сәўдигим» қосығындағыдай» базыбир жеке шуўмақларда қатарлық редифлер ушыраспайды. Тутас бир қосық ушын тек «бездирер» сөзиниң жалғыз өзи редиф сыпатында ҳүкмилик етеди:

Бозатаўлы гүлбинафша нәзелім,  
Әсәлиң хәррени гүлден **бездирер**.  
Кирпиклериң сүзил баққан нәзерин,  
Жулдызды жаўратып, түннен **бездирер**.  
Жамалың бир көрип кеттим димардан,  
Иўзимни үгирдим шамси-қамардан,  
Өзимни бездирип сабыр қарардан,  
Сабырыў-қарарымды меннен **бездирер** (15, 12).

Улыўма алты шуўмақлы қосықта «бездирер» редифи жети рет қайталанады. Бул қосықта да шәртли түрде редиф — «бездирер» сөзиниң алдында «гүлден», «түннен», «меннен», «иннен», «тәннен», «елден», «диннен» деген уйқаслар жайласқан.

А. Квятковскийдиң жазыўынша, редиф деген сөз арабша болып, мәниси — атқа мингесиўши. Бул термин шығыс халықлары поэтикасында қосық қатарларындағы уйқастың изинен тәкирарланыўшы сөз яки сөзлердиң топарын аңлатады (57, 238). Түркмен әдебиятшысы Р. Режебовтың пикиринше, редиф — толық уйқаслардың көринислериниң бири. Редиф — уйқаслардан кейин қатарлардың тутас даўамында бир сөздиң тәкирарланыўы (100, 336), «Адабиетшунослик терминлариниң русча — ўзбекча изоҳли дуғати» дағы анықламаға қарасақ, редиф — поэтикалық қатарларда уйқастан соң келиўши сөз дизбеги яки гәп (125, 254), деген анықламаны көреміз.

Түркмен әдебиятшыларының бири Б. А. Гарриев болса, редифни тавтологиялық рифма (тавтологиялық уйқас — Б. Г.) сыпатында уйқастың толық формасы (33, 153), — деп бақалайды.

Биз өзбек алымы Т. Бобоевтың «...уйқас пенен редиф бир әрсе емес» деген пикирин қуўатлаймыз. Себеби, уйқас дегенде қосық қатарларында жайласқан системалы байланысқан сөз яки

сөз дизбеклериндеги сеслердин үнлесип сәйкес келиуи түсинилсе, редиф дегенде қосық қатарларында жайласқан сөз яки сөз дизбеклериниң ҳеш өзгериссиз қайталанып тәкирарланыуын түсине-миз. Буны дәлиллеу ушын Әжинияздың «Оян» редифли мухам-месине нәзер салайық:

Нысып шөб келдим қашыңа, назлы жәнаным **оян**,  
Шам-шырағ яқтым башыңа нуұры әнұарым **оян**,  
Нөзлеримниң рәушаны, ол маңы табаным **оян**,  
Йолында зар әйлеген, әй мисли әфғаным **оян**.  
Мен сениң келдим қашыңға рәхим ет, жаным **оян**. (15, 31).

Мухаммстниң бул шуўмағында «оян» сөзи бес рет қайталан-ғанлықтан редиф сапасына ийе болып тур. «Оян» редифлериниң алдында жайласқан сеслери гейде толық, гейде толық емес үн-лескен сөзлер — «жәнаным», «әнұарым», «табаным», «әфғаным» хәм сөт жаным» сөз дизбегі толық емес уйқаслар.

Редифти қолланыу хәр қандай шайырдан айрықша шеберлик-ти талап қылады. Себеби, редиф хызметин атқарыушы тәкирар-ланған сөзлерде мазмун салмағы жәмленген болыуы шәрт. Қо-сық қатарларындағы редифлер көркем мазмунның ҳүкимдарлығы-на байланысly ислеп шығылыуы керек. Әжинияздың лирикалық қосықларында редифлер көркем мазмунның жетекшилик күйин-не бағындырылады. Тәрийпленіушиниң яки белгилі бир ҳәдийсе, ұақыяның, мазмун жүкленген айрықша белгилери, лирикалық қаҳарманның этирапындағы қубылысларға болған көз-қараслары, пикирлери, сүйсиниулері, күйиниулері, қууатлаулары я болма-са бийкарлаулары, таңланулары қосық қатарларында редиф сы-патында орын алады. Мысалға, шайырдың «Қырмызы» редифли қосығы (15, 22—23) улыўма сегиз шуўмақтан ибарат болып, тә-рийпленіп атырған гөззалға тән айрықша қәсийеттиң мазмуны редиф — «қырмызы» сөзине жүкленген. Биз қырмызы — қызыл ренди ашықлықтың, муҳаббаттың символы сыпатында тапыймыз. «Қырмызы» редифинде шайырдың гөззал саўлатына сүйсиниуле-риниң, таңлануларының, шад болуларының мазмуны жәмлен-ген. «Қырмызы» редифлериниң алдында болса, «додақлары», «яңғақлары», «қабақлары», «қулақлары», «аяқлары», «сыяқла-ры», «шашбақлары», «төсеклери» уйқаслары пайдаланылған.

Әжинияздың лирикалық қосықларындағы редифлер сол қосық қатарларындағы яки шуўмақларындағы тийкарғы мағананы кү-шейтип, тастыйықлап, улғайтып көрсетіу ушын ислетиледи. Ша-йырдың «Дәўран болмады» қосығы сегиз шуўмақтан құралған болып «болмады» сөзи редиф сыпатында тоғыз рет қатнастыры-лады. Қосықтың биринши шуўмағы:



Сөземлер қолында тилла саз едим,  
Хәуинкте келтирер жәнән болмады,  
Туғрымда талпынған алғыр баз едим,  
Қалпе-сәйядларым маман болмады (15, 38).

— деп басланады. Лирикалық қахарманның заман хаққындағы тебиреніу хәм толқыулары, ол тууралы көзқарас хәм пикирлери заманды өзине, өзін заманға салыстырып сүүретлеген бахалаулары «болмады» редифиниң қатнасыуында күшейттирилип, тәсирли сәулелендириледі. Тастыйықланады. Редифлердің алдында жайласқан уйқаслар да («жәнән» — «маман») мазмунның және де күшейиуінде, пикир хәм көзқараслардың тереңлеуінде редифлер менен биригип кеткен ҳалда әҳмийетли функция атқарады («жәнән болмады», «маман болмады»). Мысалға алынған шуўмақтың изиндеги келеси шуўмақлардың төртинши қатарларының барлығы да «болмады» редифи менен питеди, ал оның алдында болса уйқас келтириледі.

Б. Қәлиметов Әжинияздың усы қосығындағы сегиз шуўмақтың барлық шуўмақларында уйқас хәм редиф бирге келетуғынын дурыс сезген. Илимпаздың «Усындай шуўмақлар аралық уйқас қосықтағы шуўмақлар арасындағы мәнилик хәм синтаксислик байланысты беккемлейди, шығарманың пүтинлигин тәмийинлейди» (54, 83), деген пикирине қосыламыз. Қосықтың хәр шуўмағының төртинши қатарындағы уйқас хәм редифлердің шеберлик пенен ислетилиуи нәтийжесинде пайда болған сегиз шуўмақтағы сулыу избе-изликти, әжайып пүтинликти көриуимиз мүмкин:

«Сайяд алған шекли дәуран болмады»,  
«Базарға елткендей кәруан болмады»,  
«Көңил мүлким жолға әнжәм болмады»,  
«Дәртимди дәртлесер хәмдам болмады»,  
«Шамал берсе, атар қырман болмады»,  
«Шөплеп болдым десем тамам болмады»,  
«Меңде бир бийқайғы заман болмады».

«Редифли уйқас қарақалпақ поэзиясында көп қолланылады, — деп жазған еди Қ. Муратбаев. — Редиф бир сөзден де, бир неше сөзден де қуралыуы мүмкин» (76, 68).

Қ. Муратбаевтың бул пикири Әжинияздың лирикалық қосықларына да тийіс. Шайыр қосықларынан мысал ушын алынған шуўмақларды пикиримиздің дәлийли сыпатында усынамыз.

1. Редиф — бир сөз:

Ышқ отына түшкен жигит мәрт болар,  
Шеккени күн-түни ақ ҳәсирет болар,  
Ашықлық дегенің яман дәрт болар,  
Тәуәккәлди бир аллаға қыл енди (15, 28).

«Болар» сөзи шуўмақтағы қатарлардың соңында тәкирарланып редиф хызметін атқарып тұр. Бір сөзден жасалған редиф «болар»дың алдындағы жайласқан «мәрт» сөзі, екінші қатардағы «хәсирет» сөзінің соңғы буыны «рет» хәм үшінші қатардағы «дәрт» сөзі — уйқаслар.

Ал, төменгі мысалда бір сөзден дүзилген редифтиң басқа бир түрін көреміз. Жоқарыдағы мысал қатарлық редиф еди. Шайырдың «Мегзер» қосығында болса «мегзер» редифи биринші шуўмақтың екінші қатарының хәм төртінші қатарының соңында қолланылып басланады да, келеси шуўмақларының бәрінде де төртінші қатарлардың соңында қолланылып бәнтлик редифти пайда етеди:

Аға, беглер, көңлим йетим  
Ашылмас думана мегзер,  
Бир басымдағы хәсиретим,  
Гирдаблы уммана мегзер.

Өмиримнің қәсри йыңылған,  
Ығбал кәсасы төгілген,  
Хатсыз, қәлемсиз шекилген,  
Бир әжеп деуана мегзер (15, 37).

«Мегзёр» редифиниң алдындағы «думана», «уммана»; «деуана» сөзлери — уйқаслар.

2. Редиф — еки сөз:

Ай — әлифтек, наз етип, хәйкелни таққан бери кел,  
Бе — буралып, саз етип, қашыны қаққан бери кел,  
Те — тутағыш от киби, қыя баққан бери кел,  
Се — сөне айтып тилийдин паллар аққан бери кел,  
Жим — жанымды өртейип, отларға жаққан бери кел.

(15, 31).

Мухамместеги еки сөзден жасалған «бери кел» редифи тек усы шуўмақ ушын емес, ал изиндеги келеси бес шуўмақ ушын да редифлик сапасы менен қатнасады. Мысал келтирилген шуўмақтағы «бери кел» редифиниң алдында шәртли түрде «таққан», «қаққан», «баққан», «аққан», «жаққан» толық уйқаслары жайластырылған.

Қара көзли, шийрин сөзли дилбарым,  
Сендин өзге сәуер ярым йоқ мениң,  
Таза гулистаным, меҳи әнуарым,  
Хәсиретиңнен хәш қарарым йоқ мениң (15, 7).

Қосықтағы редиф — «йоқ мениң» деген еки сөзден жасалған. Редифтиң алдында жайласқан «сәуер ярым» сөз дизбегиниң «е —

ря — рым», «хеш қарарым» сөз дизбегиниң «а — ра — рым», бө-  
лендери өз-ара үнлесип уйқаслар пайда еткен.

### 3. Редиф — үш сөз.

Әжинияздың лирикалық қосықларында үш сөзден жасалған редифлери бар бир пүтин тутас шығармаларды көп гезлестирмей-  
миз. Тутас бир шығарманың ишиндеги қатар жайласқан базыбир  
шуўмақларда ғана ушырастырыуымыз мүмкин. Шайырдың он еки  
шуўмақтан ибарат «Қал имди» қосығының екінши, үшінши, төр-  
тинши хәм бесинши шуўмақларында ғана үш сөзден қурылған  
редифти көремиз;

Сөргиздан йуртына қылдым ирада,  
Қудайым етнүргей мақсуд-мурада.  
Ата-анаң ҳаққында болып дугада,  
Сөйер қозым, ағламайын қал имди.

Тәүекед өйлейүп қылмышам сапар,  
Үмийдим көп әрур тапқайман зөфәр,  
Қудайым сақласа йоқдур хеш қатер,  
Көреп көзим, ағламайын қал имди (15, 74).

Үш сөзден жасалған «ағламайын қал имди» редифи төртинши  
хәм бесинши шуўмақлардың төртинши қатарында:

«Сөзлер сезим, ағламайын қал имди»,  
«Көрпе қозым, ағламайын қал имди», —

деп дауам етиледі. «Ағламайын қал имди» редифиниң алдында  
«қозым», «көзим», «сөзим», уйқаслары жайластырылған. Қосық-  
тың басқа шуўмақларында болса усы редифке тән шәртлилик сақ-  
ланбағанын көремиз.

Қ. Муратбаев «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы»  
мийнетинде «редиф қатар» деген терминди қолланады. Қ. Мурат-  
баевтың жазыуынша, толық бир қосық қатарының бир пүтин шы-  
ғармада өзгериссиз қайталанып келиуи редиф қатарды дүзиуи  
мүмкин (76, 68). Илимпаз пикириниң дәлили сыпатында Әжи-  
нияздың «Йол болсун» хәм Т. Мәмбетмуратовтың «Изледим сени»  
қосықларынан мысаллар келтиреді. Автордың айтыуынша Әжи-  
нияздың «Йол болсун» қосығындағы хәр бир шуўмақтың төртин-  
ши қатарында қайталанып келетуғын «Хабарың бер, пәрийза-  
дым, йол болсун» қатары — редиф қатар. Ал, энди, редиф болыуы  
ушын оның алдында уйқас жайласыу шәртлилиги талап етилер  
еди. Сонда, бул рефрен болғаны ма, деген сауәл да тууылады.  
Рефрен деп айтайық десек «Рефрен қурылысы жағынан еки қа-  
тарлы, хәтте, оннан артық та болады» (23, 171). Көрип отырға-  
нымыздай, Қ. Муратбаев редиф қатар деп есайлаған «Хабарың  
бер, пәрийзадым, йол болсун» бир қатардан ибарат. Бул орында

оның алдында жайласқан уйқас шәртлилиги ғана көринбейди. Биз егер де әдебиатшы М. Ҳамраевтың редиф көпшилигін жардайда уйқастың изинен тәкирарланып қайталанатуғын өзіне тән нақырат (припев)... редиф үш сөзден артық кетсе уйқасты ысырып шығаруы мүмкін (117, 122), деген пикирин есапқа аяра болсақ көп ғана әдебиат теорияшыларының рефрен хәм нақыратқа биреу-биреуине жақын, көзқараслар түсинигинен пикир жүритетуғыны есимизге түседі, соны менен бирге. Қ. Муратбаевтың редиф қатар тууралы жазған пикири дурыс болуы мүмкин деген ойдың басына барасан. Лекин, рефрен хәм нақыраттың алдында уйқаслар жайласуы шәртлилиги талап етилмейди. Орыс алымларының базыбиреулері рефренди нақырат (припев) сыпатында үйренип, қосық қатарының яки қатарларының шуўмақтың сонында қайталаныушы композициялық усылы, өз ритмлик сүүретине ийе турақлы шуўмақ (57, 245) тәризинде бақалайды. Әжинияздың «Йол болсун» қосығындағы «Хабарың бер, перийзадым, йол болсун» қатары болса турақлы шуўмақ сапасына емес, ал, турақлы қатар сапасына ийе. Қулласы, редиф хәм рефрен өз алдына үйренилиуи тийис мәселелер, Әжинияздың «Йол болсун» қосығындағы хәр шуўмақ сонында тәкирарланып келиуши «Хабарың бер, перийзадым, йол болсун» қатары редиф пе, яки рефрен бе, оны анықлау-келешек жумысларда шешиледи деген ойдамыз. Әжинияз шығармаларында шуўмақларының соңғы қатарлары өзгерисиз тәкирарланатуғын усындай қосықларды гезлестиремиз. Олардың қатарына «Қыз Ораз», «Шықты жан» мухаммеслерин, «Кел қа-қа, қуу-қуу қуба қуш», «Молла Ерим», «Пазылды саған тапсырдым», «Көк шолақ йитке» хәм басқа да қосықларды киргизиуге болады.

Әжинияздың «Көзлерим» мухаммеси редифлерге ең бай шығармаларының ағла үлгиси сыпатында бақалы:

Хақ мени инсан жараттың, нәубәхәрим көзлерим,  
 Анша бағлар сөйир еткен, гүлиұзарым көзлерим,  
 Мақсудым барынша гездим, ықтыярым көзлерим,  
 Тәнен сонра барадур, сақла мазарым көзлерим,  
 Истеген йерге йеткерген, илгир нәзәрим көзлерим (15, 56).

Мухаммес улыўма бес шуўмақтан ибарат болып, «көзлерим» сөзи мысалға алынған биринши шуўмақтың бес қатары ушын да, сондай-ақ, екынши, үшінши, төртинши хәм бесинши шуўмақлардың бесинши қатары ушын да редиф хызметин атқарады, Мухамместің екынши, үшінши, төртинши хәм бесинши шуўмағының бесинши қатарларында жайласқан «көзлерим» редифиниң хәм уйқаслардың өз-ара байланыс тәртиби төмендегидей шынжырласқан көринискә ийе екенян сеземиз:

«Әлүидағлап кеттиң меннен, хәрне барым, көзлерим»,  
«Жаз күним өтип, қыс жетти, интизарым, көзлерим»,  
«Гүлбәхәрим ганжим, ғәзийнем, нәубәхәрим көзлерим»,  
«Әлүидағлап кеттиң меннен, хәрне барым, көзлерим».

Бес шуўмақлы мухамместеги «көзлерим» редифи тоғыз рет тәкирарланады, сондай-ақ, усыған сәйкес редифлердиң алдында жайласқан уйқас сөзлердиң бөлими болған буўынлары да тоғыз мәрте қайталанады.

Мухамместиң екинши шуўмағының биринши, екинши, үшінши, хәм төртинши қатарларында редиф хызметин «мениң» сөзи атқарып тур. Булар қатарлық редифке мысал болады:

Енди сеннен айрылып, не кешер халым мениң  
Дигир-дашым бәнт болып, батыл болур йолым мениң,  
Қаўмы-қардашым танымай, жат болур елим мениң,  
Еккиси кем еллиге келип, қайтты ығбалым мениң,  
Әлүидағлап кеттиң меннен, хәрне барым, көзлерим.

Мухамместиң үшінши шуўмағындағы төрт қатар үшін «екен» сөзи қатарлық редиф болса, төртинши шуўмағындағы төрт қатарда «өтип» сөзи қатарлық редиф сыпатында көринеди:

Йелдей болып өтти өмирим, бир саат дәўран екен,  
Тәндадур яшлықта өтти, кеңия оған мәкан екен,  
Дүньяға бел байлағанның ақыр түби ойран екен,  
Неше мың жыл жасаса хәм ақыры әрман екен,  
Жаз күним өтип, қыс жетти, интизарым, көзлерим.  
Оным — он бешимде гездим қыс күнлеримди жаз өтип,  
Жигирма бес, отызымда сөзлер айттым саз өтип,  
Бүлбилдек уштым хәўаға шарқ урып пәрүаз өтип,  
Лашындек йелдим, йүкирдим, дәўирлер хәм наз өтип,  
Гүлбәхәрим ганжим ғәзийнем, нәубәхәрим, көзлерим.

«Көзлерим» мухаммесиниң соңғы бесинши шуўмағында және бир қызықлы көринистиң, шайыр дәрәтиўшилигиндеги шеберликтиң гүўасы боламыз. Екинши шуўмақтың дәслепки төрт қатары үшін қатарлық редиф хызметин атқарған «мениң» сөзи бесинши шуўмақтың дәслепки төрт қатары үшін да қатарлық редиф функциясын атқарады:

Екки кем еллиге келдим, қурысын жасым мениң,  
Сонша дәртке қайыл болған, қаттыдур басым мениң,  
Арзыў-әрман билән алған қәне йолдашым мениң,  
Яқшыны еске түширген ахыў-зар башым мениң,  
Әлиўдағлап кеттиң меннен, хәрне барым көзлерим.

Бес шуўмақтан қуралған мухаммeste «мениң» қатарлық редифи сегиз рет тәкирарланады. Усы бес шуўмақтан ибарат мухам-

местин қатар саны хәм редиф сыпатында қатнасушы сөзлердин мугдарын төмендегише көрсетиуимизге болады:

- Мухамместин улыма қатар саны — 25;
- «көзлерим» бөнтлик редифиниң саны — 9;
- «мениң» қатарлық редифиниң саны — 8;
- «екен» қатарлық редифиниң саны — 4;
- «етип» қатарлық редифиниң саны — 4;

Кулласы, Әжинияздың лирикалық қосықларындағы, редифлер оларға тек ғана жағымлы ҳауаз бағышлау менен шекленбейди, ал, шайырдың негизги көркем идеясының баслы бағдарын көрсетиуши қурал сыпатында да әҳмиетли. Шайыр қосықларындағы редифлер шығарманың ритмлик сапасында қатарлардың санын белгилеу ұазыйпасын атқарады. Редифлер хәр бир қатар яки қатарлардағы, шуұмақ я болмаса шуұмақларындағы лирикалық қахарманның инсан хәм оның жәмийет, сондай ақ, тәбияттағы орны тууралы көзқарасларын, пикирлерин, ойларын көркем сәулендириуде тастыйықлаушы, усы мазмунларды оқыушыларға тәсирли етип көрсетиуши сапа менен қатнасады.

## ЖУУМАҚ

Әжинияз дөреткен лирикалық қосықлар қарақалпақ әдебиятының тарийхына хәр қандай жаңа қубылыс сыпатында жаңа бир дүньяны алып келди. Дурыс, шайырдың өмири, заманласлары, ол жасаған орталық, шығармалары, қол жазбалары, қосықларының көркемлик өзгешеликлери хәм басқа да мәселелерди сөз еткен бир қанша илимий мақалалар хәм монографиялар газета хәм журнал бетлеринде, баспаларда жәрияланды. Биз бул мийнетлердин барлығын да Әжиниязтаныуға қосылған салмақлы үлеслер сыпатында баҳалаймыз. Илимпазларымыз дөреткен бул мийнетлердин бәриниң де қарақалпақ әдебияттаныу тарийхында өзине ылайық орны бар.

Лекин, Әжинияздың лирикалық қосықларының көркемлигине сап теориялық көзқарас майданынан изертлеулер жүргизилмегенлиги сыр емес. Соның ушын да шайыр лирикасының поэтикасын ичин мәнисинде үйрениу кешеуиллеп киятыр. Бул, бәлким, бұрынғы СССР қурамындағы халықлар хәм миллетлер әдебиятында 70 жыл дауамында биринши орынға партиялылық, класслық қуасаған сиясий терминлерди шығарғанлығынаң болыуы мүмкин. Барлығымыздың да хабарымыз бар, еслеп өтилген «Ленинлик дәуир» де шығарманың көркемлик сапасына екннши ямаса үшінши дәрежели үйренилиуи тийис мәселе сыпатында қатнас жасалатуғын еди.

Бизинң бул жұмысымыздың тийкарғы бөлимин қурайтуғын екн бапта Әжинияз лирикасының поэткасына тереңирек енисуу ушын

мүмкиншилиги болғанынша әдебиет теориясы көзқарасы түсинигинде турып пикир жүритиуге хәрекет қылдық.

Әжинияздың өмири, қолжазбалары, әдебий орталығы, шығармаларының басылуы хәм изертлениу жағдайлары хәм басқа да мәселелерге иркилиуди зәрүр деп есапламадық. Себеби, булар ҳаққында көп ғана мақалалар жәрияланды.

Әжинияз — қарақалпақ лирикасының новаторы. Инсанның, лирикалық қахарманның руўхый дүньясындағы қубылысларды көркем сүүретлеуде ол өзине шекемги хәм өз дәуириндеги қарақалпақ шайырларының хеш бирине уқсамады. Бул өзіншелик оның шайырлық талантын жәнне де бәлентирекке көтерген билимлигинде, хәқыйқый инсаныйлық пазыйлетинде, дәртти де, шадлықты да шайырдың дурыс қабыллаушылығында, инсанның дүньядағы орнын билиуге болған қумарлығында камалатқа келген.

Шайырдың талантын, оның лирикалық қосықларының поэтикасын хәр бир шығармасының мазмуны арқалы үйренемиз. Ал, бул мазмун троп хәм фигураларсыз, аллитерация хәм уйқасларсыз, редифлерсыз ашылуы қыйын.

Мәселениң усы тәреплерине айрықша дыққат аударылғанлықтан Әжинияз лирикасындағы метафора, метонимия, синекдоха, символ, прозопопея (жанландырыу), гипербола, аллегория, эпитет хәм теңеу қусаған поэтикалық тилдеги көркем сүүретлеу қуралларының қолланылуы өриси хәр тәреплеме изертленди. Бүгинги күнге шекем қарақалпақ әдебиетшылары лирикадағы троплардың әҳмийетине оншалық дыққат бермей киятырғаны мәлим. Сонлықтан да метафораның аллегориядан, яки аллегорияның символдан, я болмаса метонимияның синекдохадан негизги айырмашылығы неде дегенге усаған мәселелер сөз болмады. Жумысымызда усындай проблемаларды шешиуге хәрекет қылдық. Әжинияз лирикасындағы тропларды изертлеу барысында шайыр лирикасының сыры тәрийплениушиниң яки жәмийетлик қубылыстың сыртқы көринисин образлы сүүретлеу менен ғана шекленбейтуғынын анықладық. Ал, бул сүүретлеулер тәрийплениуши хәм лирикалық қахарманның руўхый дүньясындағы көринислерди, сондай-ақ, ол жәмийетлик қубылыслардың ишки мазмунын көркем сүүретлеулер менен тутасып, биригип кетеди деген жуу-маққа келдик.

Әжинияз лирикасының мазмун сапасы троплар сыяқлы фигураларды да шебер пайдалануы нәтийжесинде күшейеди. Троп-лар, тийкарынан, образлы — сүүретлеу қураллары болса, фигуралар лирикалық мазмунды күшейтиуге қатнасыушы көркем сөз-лерди қалай хәм қәйтип қолланыу сапасында көринеди. Әжинияз лирикасындағы параллелизм, қайталау, градация (климакс хәм антиклимакс), инверсиялардың көркем мазмунға қатнасын изертлей отырып шайыр шығармалары поэтикасындағы шеберлик сыр-

ларының және бир бетинин ашылыуына хәрекет еттик.

Шайыр лирикасындағы аллитерациялар мәселеси де хәш изертленбеген проблема еди. Илимпазлардың көпшилиги Әжинияз қосықларының оқылғанда құлаққа жағымлы еситилетуғынын, тийкарынан, уйқас, бууын, ырғақ, сондай-ақ, араб-парсы сөз қатламларын яки түркий сөзлерди сәл өзгерттип пайдаланғанынан излейтуғын еди. Әжинияз қосықларындағы аллитерациялардың қосық қатарларын, шуұмақларды, пүттин бир қосықты жағымлы ҳауаздылық хәм музыкалық пенен тәмийинлеудеги әҳмийетине дыққат аударылды.

Шайырдың лирикалық қосықлары уйқаслардың рәнбөрәнлиги менен де өзине тартады. Әжинияз дәрәтпелериндеги уйқаслар системаға түсирилген сеслердің үйлесимлилик хызметин атқаруы менен ғана шегараланбайды. Уйқаслардың қыйыннан қыйыстырылған қурамалы хәм әпиуайы түрлери лирикалық қаҳарманның руўхый дүньясындағы қубылысларының мазмунын ашыуда әҳмийетли поэтикалық элемент сыпатында көринеди.

Усы ўақытқа шекем қарақалпақ әдебиеттаныуында редифлер тууралы да арнаулы илимий жұмыслар жүргизилмегенлиги анық. Шайыр лирикасындағы редифлерди изертлей отырып, биз, редифлер тек ғана өзи қатнасауғын қатарға, қатарларға яки шуұмақ хәм шуұмақларға жағымлы ҳауаз бағышлау менен шекленбейтуғынын, ал, ритмлик сапасында қатарлардың соңын белгилейтуғынын, сондай-ақ, шайырдың тийкарғы көркем идеясының бағдарын көрсетиуши қурал сыпатында хызмет атқаратуғынына исе ним арттырдық. Әжинияздың редифлери лирикалық қаҳарманның пүткил дүньялық қубылыслар ҳаққындағы көзқарасларын, пикирлерин, ойларын, бийкарлау яки қуўатлауларын, сезимлерин қосық қатарларында тастыйықлаушы, усындай мазмунларды оқыушыларға тәсирли етип түсиндириуши сапа менен қатнасады деген жуўмаққа келдик.

Көркем шығарманың поэтикасын изертлеу күтә үлкен мәселе. Бизин бул жұмысымызда Әжинияз лирикасының поэтикасы толық изертленип болынды деген пикир айтыудан аулақпыз. Шайыр лирикасының поэтикасы бойынша өз изертлениуин күтип турған мәселелер көп. Жұмысымыз Әжиниязтаңуыдың дәслепки басқышларында турып жазылған пикирлерден ибарат. Сонлықтан да Әжинияз лирикасының поэтикасын үйрениуде шайыр қосықларындағы көркем сүүретлеу қураллары хәм усыллары болған троплар, менен фигураларды, қосық қурылысының базы бир мәселелери болған аллитерацияларды, уйқасларды хәм редифлерди изертлеу мәселеси менен ғана шеклендик.

Жұмыс қарақалпақ әдебияты поэтикасын үйрениуде итибарлы пикирлерди оятуға, көзқараслардың қәлиплесиуине хәм раўажлануына үлес болып қосылады деген үмиттемиз.



## ПАИДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. **Абрамович Г. Л.** Введение в литературоведение. — Москва: Просвещение, 1979, 352 с.
2. **Айымбетов Қ.** Әжинияз қайда оқыған? — Жас ленинши, 1969, 31 январь.
3. **Алламбергенов К.** Қарақалпақ әдебиятында айтыс. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1989, 140 б.
4. **Аристотель** Об искусстве поэзии. — Москва: Госкомполитиздат, 1957, 183 с.
5. **Ахметов З.-А.** Казахское стихосложение. — Алма-Ата: Наука, 1984, 460 с.
6. **Ахметов С.** Әдебиеттану терминдеринің қысқаша сөзлігі. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1972, 212 б.
7. **Ахметов С.** Талантқа талап. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1986, 399 б.
8. **Ахметов С., Султанов Қ.** Әдебиеттану — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1987, 226 б.
9. **Ахметов С.** Қарақалпақ совет поэзиясы. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988, 403 б.
10. **Әбдірахманов Т.** Қасым Аманжоловтың поэтикасы. — Алматы: Ғылым, 1976, 295 б.
11. **Әжинияз.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкіс: Қарақалпақстан мемлекетлік баспасы, 1949.
12. **Әжинияз Қосыбай ұлы.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкіс: Қарақалпақстан баспасы, 1960.
13. **Әжинияз.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкіс: Қарақалпақстан баспасы, 1965.
14. **Әжинияз.** — Нөкіс: Қарақалпақстан баспасы, 1975, 251 б.
15. **Әжинияз.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988, 152 б.
16. **Әжинияз.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1994, 116 б.
17. **Әлеуов Ө.** Әжинияздың ағартушылық ойлары. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1982, 40 б.
18. **Байниязов Қ.** Әжинияз шығармаларының жаңа қол жазбасы. — Әмнү-дәрья, 1970, № 12.
19. **Байниязов Қ.** Әжинияз шайырдың әдебий орталығы. — Совет Қарақалпақстаны, 1974, 28-декабрь.
20. **Байниязов Қ.** Әжинияз шайыр хақында халықтың аңыз-әңгімелері. — Жас Ленинши, 1975, 12-август.
21. **Байниязов Қ.** Әжинияз қосықтарын тереңірек үйренейік. — Совет Қарақалпақстаны, 1976, 6-август.
22. **Байниязов Қ.** Қосықтың күші. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977, 158 б.
23. **Бахтин М.** Проблемы поэтики Достоевского. — Москва: Художественная литература, 1972, 470 с.
24. **Бахадырова С.** Роман хәм дәуір (миллий көркем традиция, миллий

- өзиншелик ҳам интернационаллық проблемасы). — Нөкис: Қарақалпақстан, 1978, 168 б.
25. Бекбаулов О. Әжинияздың творчествосын және де тереңірек үйренің мәселесине. — Әмиўдәрья, 1977, № 2.
  26. Бекбергенов А., Қалимбетов Б. Традиции Ажинияза в каракалпакской советской поэзии. — Вестник Каракалпакского филиала АН УССР, 1981, № 2.
  27. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1987, 320 б.
  28. Бобоев Т. Адабиетшуносликка кириш курси буйича ўқув-методик қулланма. — Тошкент: Уқитувчи, 1979, 288 б.
  29. Бочаров С. Поэтика Пушкина. — Москва «Наука», 1974, 206 с.
  30. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. — Москва: Высш. литература, 1989, 406 с.
  31. Виноградов В. В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. — Москва: 1963, 256 с.
  32. Виноградов В. В. Избранные труды. Поэтика русской литературы. — Москва: Наука, 1976, 512 с.
  33. Гарриев Б. Г. Магтымгулы. — Ашгабат: Ылым, 1975, 188 б.
  34. Гей Н. К. Художественность литературы. Поэтика. Стиль. — Москва: Наука, 1975, 472 с.
  35. Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері. — Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1961.
  36. Дәўлетова Г. Әжинияз поэзиясында лирикалық қахарман. — Әмиўдәрья, 1994, № 1.
  37. Дәўлетова Г. Әжинияз поэзиясында Күншығыс дәстүрлері. — Әмиўдәрья, 1995, № 2.
  38. Едиге. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1990, 400 б.
  39. Ерте дәўирдің әдебий естеликлері. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1986, 72 б.
  40. Есемуратов Г. Ибраһым Юсуповтың поэзиясы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1976, 215 б.
  41. Есемуратов Г. Қарақалпақ совет поэзиясының сағасында. — Әмиўдәрья, 1979, № 12.
  42. Жамал Камал. Лирик шъерият. — Тошкент; Фан, 1986, 142 б.
  43. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1972, 256 б.
  44. Жәримбетов Қ. Әскерий эпоста фольклор дәстүрі. — Әмиўдәрья, 1979, № 5.
  45. Жәримбетов Қ. Каракалпакская советская поэзия периода Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) — Нукус; Каракалпакстан, 1982, 104 с.
  46. Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория. — Петроград: Изд. Аса, 1923.
  47. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика, Стилистика. Изд: Наука, 1977, 408 с.
  48. Жумалшев Қ. Қазақ әдебиети тарихының мәселелери және Абай поэзиясының тили. — Алматы: 1960, II т.
  49. Жумамуратов Т. Әжинияз поэзиясын кир шалмасын. — Әмиўдәрья, 1972, № 3.
  50. Зарубежная тюркология. Москва; Наука, Гл. ред. Вост. лит. 1986, 384 с.
  51. Иззат Султан. Адабиет назарияси. — Тошкент: Уқитувчи, 1980, 392 б.
  52. Исаковский М. О поэтическом мастерстве. — Москва; Советский писатель, 1960, 167 с.

53. Исхақов Е. Новий поэтикаси («Хозойнул маомий» асосида). — Тошкент: УзССР, Фан нашриети, 1983, 168 б.
54. Калимбетов Б. Лирика Ажинияза. — Ташкент: Изд. «Фан» АН УзССР, 1991, 102 с.
55. Бариев С. А. Мақтымқулы, Бердақ ҳам Эжинияз. — Эмиўдерья, 1966, № 11.
56. Карибаева Б. Казирги қазақ лирикасының поэтикасы. — Алматы: Жазушы, 1988.
57. Квятковский А. Поэтический словарь. — Москва: Советская энциклопедия, 1966, 376 с.
58. Қабдолов З. Сөз өнери. — Алматы: Мектеп, 1982, 368 б.
59. Калимбетов Б. Эжинияз лирикасы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1981, 132 б.
60. Қарақалпақ фольклоры. Алпамыс. — Нөкис : Қарақалпақстан, 1981 VII т., 220 б.
61. Құрамбаев Қ. Взаимное обогащение литератур. — Нукус: Билим, 1993, 232 с.
62. Магтымғулы. Сайланан әсерлер. — Ашгабат: Туркменстан, 1983, I т., 272 б.
63. Максетов К. Қарақалпақский эпос. — Тошкент; Изд. «Фан», УзССР, 1976, 179 с.
64. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дөстанларының поэтикасы. — Ташкент: Илим, 1985, 332 б.
65. Мақсетов Қ. Эжинияз ҳам халық поэзиясы. — Еркин Қарақалпақстан, 1995, 4 март.
66. Мамбетов К. Эжинияздың қол жазбасы. — Эмиўдерья, 1987, № 5.
67. Мамбетов К. Эжинияздың шығармаларында Шығыс классиклериниң дәстүрлері. — Эмиўдерья, 1975, № 8.
68. Мамбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1976, 204 б.
69. Мамбетов К. Науайы ҳам қарақалпақ әдебияты. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1991, 58 б.
70. Мамбетов К. Еле сан мың сыры ашылмаған шайыр. Еркин Қарақалпақстан, 1992, 28-февраль.
71. Мамбетов Қ. Эжинияз ағартыушы шайыр. — Еркин Қарақалпақстан, 1992, 5-май.
72. Мамбетов К. Әдебият теориясы. — Нөкис: Билим, 1995, 216 б.
73. Мамбетов К. Эжинияз. — Нөкис; Билим, 1994, 148 б.
74. Марченко А. Ностальгия по настоящему (Заметки о поэтке А. Вознесенского). — Вопросы литературы, 1978, № 9.
75. Маяковский В. Как делать стихи? — Москва: Советский писатель, 1952, 40 с.
76. Муратаев Қ. Қарақалпақ поэзиясында қосық құрылысы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 75 б.
77. Муртазаев А. Эжинияз ҳам Шығыс әдебиятындағы гейпара дәстүрлер. — Эмиўдерья, 1970, № 1.
78. Муртазаев А. Шайырдың мұхаббаты. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1989, 119 б.
79. Муртазаев А. Лириканың имканиятлары шексиз. — Еркин Қарақалпақстан, 1995, 4-февраль.
80. Муртазаев А. «Возатау» дағы bazı бир сөзлер ҳаққында. — Еркин Қарақалпақстан, 1985, 18-март.
81. Муртазаев А. Эжинияз тилге алған оның гейпара заманласлары. — Қарақалпақстан жаслары, 1995, 23-март.
82. Мусулманқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X—XV вв). — Москва; Наука, 1989, 240 с.

83. Навоий. Мукаммал асарлар гуллами, — Тошкент Фан, 1987, II т., 724 б.
84. Навоий. Тангланган асарлар. — Тошкент: УзССР давлат нашриети, 1943, 3 т.
85. Навоий. Мезонул — авзон, — Тошкент: УзССР Фанлар академияси нашриети, 1949.
86. Нуржанов П. Дəуир талабы хэм көркем əдебиат. — Нөкис: Билим, 1993, 159 б.
87. Нурмухаммедов М. К. Шыгысты изертлеушилердин биринши Пүтнйя-союзлык конференциясы хэм Қарақалпақстан шыгыс изертлеу илиминиң уазыйпалары. — Совет Қарақалпақстаны, 1957, 11-сентябрь.
88. Оразымбетов Қ. Хəзирги дəуирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик изленушилик. — Нөкис: Билим, 1992, 124 б.
89. Османов М. — Н. О. Стиль персидско-таджикской поэзии (IX—X вв.). — Москва: Наука, 1974, 267 с.
90. Өтемуратова Х. Дəртимди дəртлесер хэмдам болмады. — Қарақалпақстан жаслары, 1992, 3-март.
91. Пахратдинов Ə. Халық шайырларында шайыршылықтың келип шыгыу тарийхынан. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1980, 82 б.
92. Пахратдинов Ə. Əжинияз дəретпелериниң сағалары. — Қарақалпақстан жаслары, 1994, 19-ноябрь.
93. Пахратдинов Ю. Қарақалпақ сатирасы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1992, 422 б.
94. Пахратдинов Ю. Əжинияз XIX əсир қарақалпақ поэзиясы жарық жулдыларының бири. — Еркин Қарақалпақстан, 1994, 29-январь.
95. Первов П. Д. Эпитеты в русских былинах. Филологические записки. — Воронеж: вып. 1-2, 4-5, 6.
96. Пирназаров А. Əжинияздың сөз усталыгы ҳақында гейпара ойлар. — Əмиўдəрья, 1975, № 11.
97. Пирназаров А. Мастерство Ажинияза. — Нукус: Каракалпакстан, 1983, 115 с.
98. Поспелов Г. Н. Вопросы методологии в поэтики. — Москва: Изд МГУ, 1983, 336 с.
99. Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен. С. — Петербург: 1870, т. III.
100. Режебов Р. Лирика мезмун ве шығыр сунгаты. — Ашгабат; Билим, 1988, 348 б.
101. Рысалиев Қ. Қырғыз ырларының строфикалық тузулушу. — Ала тоо, 1964, № 1.
102. Сағыйтов И. Əжинияз творчествосын изертлеудин гейбир мәселелерине. — Əмиўдəрья, 1965, № 12.
103. Сағыйтов И. Əдебиат хэм фольклор. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1983, 120 б.
104. Седых Г. Звук и мысль. — Филологические науки, 1973, № 1.
105. Селиванов Ф. М. Поэтика былин. — Москва: Изд. МГУ, 1977, 128 с.
106. Словарь иностранных слов. — Москва: Русский язык, 1986, 608 с.
107. Султанов Қ. Əжинияз поэзиясының жанрлары. — Əмиўдəрья, 1975, № 8.
108. Султанов Қ. Заманлас жаным менен. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1972, 142 б.
109. Султанов Қ. Инсан қудирети. — Нөкис: 1992, 172 б.
110. Султанов Қ. Əжинияз — лирик шайыр. — Еркин Қарақалпақстан, 1995, 14-февраль.
111. Тимофеев Л. И. О поэтике Маяковского. Он же. О поэтике Блока. (В книге «Советская» литература) — Москва; 1964, 524 с.

112. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. — Москва; Просвещение, 1966, 478 с.
113. Тимофеев Л. Слово о стихе. — Москва; Советский писатель, 1987, 424 с.
114. Томашевский Б. В. Стилистика в стихосложении. — Ленинград, 1969.
115. Туйчиев У. Ўзбек шъер системалари. — Тошкент, Фан, 1981, 48 б.
116. Форобий А. Н. Шеър санъати. — Тошкент: Ғ. Гулам номидаги адабиёт ва санъат нашрияти, 1979, 68 б.
117. Хамраев М. Пламя жизни (О системе стихосложения тюркоязычных народов). — Ташкент; Изд. лит. и искус. им. Г. Гуляма, 1979, 256 с.
118. Худайбергенов К. Эжинияз шығармаларында философиялық көз-қараслар. — Эмиўдәрья, 1990, № 3.
119. Худайбергенов К. Лирика ҳам өмир. — Нөкис; Қарақалпақстан, 1971, 106 б.
120. Худайбергенов К. Дәуір ҳам парыз. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1987, 149 б.
121. Ҳамидов Ҳ. Эжинияз шығармаларының қол жазбасы. — Эмиўдәрья, 1962, № 3.
122. Ҳамидов Ҳ. Эжинияздың жақа қосықлары. — Жас Ленинши, 1968, 14-март.
123. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклері. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.
124. Ҳамидов Ҳ. Шығыс тиллеріндегі жазба дәрежелер. — Нөкис: Билим, 1991, 211 б.
125. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. — Тошкент: Ғутиувчи, 1979, 368 б.
126. Чудаков А. Поэтика Чехова. — Москва: 1971.
127. Чудакова М. Поэтика Михаила Зощенко. — Вопросы литературы, 1978, № 2.
128. Шарафиддинов О. Алишер Навоий поэтикасининг баъзи масалалари, — Ўзбек тили ва адабиети, 1968, № 4.
129. Щербак А. М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. — Народы Азии и Африки, 1961, № 2.

## МАЗМУНЫ:

Кирисуў	3
I Б а п. Әжинияз лирикасының көркем сүўретлеў қураллары ҳәм усыллары	
1. Шайыр лирикасында троплар	11
2. Фигуралардың көркем мазмунды тереңлестириўдеги әҳмийети	43
II Б а п. Шайыр лирикасындағы қосық қурылысының bazı бир мәселелери	
1. Аллитерациялар	57
2. Уйқаслар ҳәм олардың түрлери	71
3. Редифлер	81
Жуўмақ	90
Пайдаланылған әдебиятлар	93

**Б. Генжемуратов**

**ӘЖИНИАЗ ЛИРИКАСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ**

(көркем сүўретлеў қураллары ҳәм усыллары,  
қосық қурылысының bazı бир мәселелери)

*ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ*

«Билим» баспасы, 1997